

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 300

Title: *Dhama Prayoga*

Done

300

complete

:	Agnyādhāna Prayog	:	Title
:	śeṣa	:	Author
:	and other sections	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
300 :	Ends abruptly	:	Remarks

१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथाग्न्याधानं निरुप्यते तस्य कालः शिशिरवसंतग्रीष्मऋतु
 वः पौर्णमास्यामावास्यायज्ञनीयास्तिययः कृत्तिका रोहिणी पुनर्वसु पूर्वोत्तराफल्गुनी च
 ज्ञानक्षत्राणि मृगशीर्ष विशाखा श्रवण पदः श्रवणानुराधा अपीतिके चित् ॥ अत्र रोहि
 णी मुख्या । वैशाखा मावास्या युक्ता मुख्या तमा । ऋतुनक्षत्रपर्वयोगः प्रधानं रोहिणीयु
 क्तयज्ञनीयो पवसथो वा । तदभावे ऋतुनक्षत्रयोग एव । स तु पर्वण्यो र्योगो वा । आर्त्ताधाने
 तु न तु नक्षत्रपर्व नियमः । सोमपूर्वे तु आधानदिन एव यथादीक्षा भवति तथा तत्सर्वकाम
 एव । एष न्यतरत्राग्नीनाधास्य मानो ब्राह्मणानुशातः स पत्नीकः कृष्णाङ्गण होमगोदा
 नादिभिरात्मानं पावयित्वा पूर्वधुर्नोदी आग्नेनंतरं रात्रा बुद्धकशांतिं प्रतिसरवंधं विधा
 य सोमाधानेन दधुक् श्वोभूते स्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणा निष्कुर्यात् ॥ सत्त्वित्वा
 नादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ ततः पुण्याहं वाचयेत् ॥ तत्राग्निं प्रीयतामिति विशेषः ॥ ततः ओपास
 नाग्नेः पश्चात् प्राकूलेषु दग्धेषु पत्नी यजमाना कुपविशतः उत्तरतः पतिर्दक्षिणतः पत्नी ऋत्वि

तत्रापि पूर्व
 पक्ष एव

नेत्यादि
 ब्रह्मा

स्तुतिमेवोचः ३
 २०

जस्तयो रुत्तरतः प्राङ्मुख उपविशंति । ततः पत्नी यजमानो जपतः याः पुरस्तादित्यादि निविष्टमित्यंतं
 ततः सर्वकामोग्नीनाधास्य इति मनसा त्रिः संकल्प्य त्रिरुच्चैर्वदेत् ॥ सोमपूर्वे तु सोमेन चक्ष्यमाणः स
 र्वकाम इति विशेषः । वरणाहं ऋत्विजः प्रत्याह तन्म सथतां तन्मे समृध्यतां तन्मे संपद्यतां काम इति ।
 ते च प्रतिब्रूयुः । तत्तच्छ्रुत्वा तं ते समृध्यतां तत्तत्संपद्यतां कामः इति । यजमानः । ओं तथेति प्रतिवाक्ति
 । अथ सत्त्वित्वं वरणं ॥ असावहमाध्वर्यवेण त्वा गच्छामि याजयतु भर्गवान् ब्रह्मत्वेन होत्रेणो जा
 त्रेणार्त्तं । अकर्मो हि नापादावुपे संगृह्य तत्राश्वलायनो यजमानः स्वशाखा नुसारेण ब्रह्मादी
 नृत्विजो वृणीते । वंदमानं ब्रह्मा समं ब्रह्माणं त्वा देव दत्तशर्माणं वृणोदति ब्रह्माणं ब्रह्मा वृताज
 पति महन्मवोचो भर्गो मेवोचो भर्गो मेवोचो भुक्ति मेवोचो यशो मेवोचो यस्तो मेवोचो वस्तु मेवो
 चो कृत्ति मेवोचो भुक्ति मेवोचो सर्वं मेवोच इति ॥ याज्ञविल्हत्वे तु तन्नामवतु तन्नाविशतु तन्माजि
 न्वतु ते न भुक्षियेति यज्ञपितृ वंदमानं ब्रह्मा सते ब्रह्मा ब्रह्मा हंते मानुष इति प्रतिजानीते ॥
 यजमानो हरे वृणीते । अग्निर्महोता समे हातो होतारं त्वा मुं वृण इति । होता महन्म इत्यादि जपि
 ता

आ.प्र.

२

त्वाग्निष्टे होता सते होता होत हंते मातुष इति प्रतिजानीते। यज्ञमानः अध्वर्युं वृणीते। आदित्यो
मेध्वर्युः समध्वर्युरध्वर्युत्वापुंरुण इति। अध्वर्युं नो जपति। आदित्यो देवो देवो ध्वर्युः सते
ध्वर्युस्तेनातुमतः कर्मैवाहं करिष्यामि महमेवाचो यशो मेवो बोभगो मेवो बोभगो मेवो वस्तपाम
वो वस्तो मं मेवो वः कृन्मि मेवो बोभुक्तिं मेवो बोविश्वं मेवो वः सर्वं मेवो वः सर्वं कल्याणं मेवो मे
वस्तन्मा मवतु तन्मा विशतु तन्मा जिन्वतु तेन भुक्षिषी यदेवो देवमिति सोमः सोम मे योतथे
ति। यज्ञमानः। अस्मिन् कर्मण्याग्नीध्रं त्वामहं वृण इति आग्नीध्रं वृणीते। समविष्यामीत्याह॥
बोधायनस्तु यज्ञमानः सर्वास्त्वशाखान्दुसारेण वृणीते ते च तथा प्रत्यूचुः अथ यज्ञो वृता
नृत्विजो मधुपर्केणार्हयिष्य इति संकल्प्य वरक्रमेण ब्रह्मादीन्कांडांसमयेन पदार्थान्समये ३
न वार्हयेत्॥ एकविंशतिर्धर्मयं विष्टं त्रिनिर्वेदयति विष्टरः ३ इति। सत्विगुदग्रे तस्मिन्नु
पविशति। अहं वर्षसंज्ञातानां विद्युतामिव सूर्यः। इदं तम धितिष्ठा मिथामाकश्चास्मिदा सति।
यज्ञमानेन पाद्ये उदके त्रिनिर्वेदिते दाक्षिणं पादं प्रक्षालनार्थं प्रयच्छति। ततः सद्यं। गंधपुष्पाद्यन्वितः

२

वां

तते

जकस्ये अर्घ्यं त्रिनिर्वेदिते तमं जकना प्रतिगृह्णाति। आचमनीयजकं त्रिनिर्वेदिते सावशेषं तदा
वामति। अमृतोपस्तराणामसीति शुद्ध्यर्थं पुनरन्येन जकं नामवांति। मधुमिश्रे सपि मिश्रे वा
दधानि सापिधाने मधुपर्के त्रिनिर्वेदिते। आर्द्रयत्नाणं तमीक्षते। मित्रस्य त्वा वधुषा प्रतीक्षे॥
अंजकना प्रतिगृह्णाति। देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्विनो ब्रीडभ्यां पूल्लाहस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति॥
अवेक्षते। मधुवाता० षष्ठीः। मधुनक्त० पिता। मधुमानो० भवंतुतः॥ सयेपाणो कत्वानामिक
यो गुणेन वत्रिः प्रदक्षिणमालोडयत देकदेशं वसवस्त्वागा यत्रेण रुंदसाभक्षयत्विति पुरस्तान्वि
मार्ष्टिरुद्रास्त्वात्रैष्टमेन रुंदसाभक्षयत्विति दक्षिणतः आदित्यास्त्वाजागतेन रुंदसाभक्षयत्विति
तिपश्चाद्विष्टे त्वा देवा आनुष्टुभेन रुंदसाभक्षयत्वित्युत्तरतः। मध्याह्ने। त्वास्तिपतिभूतेभ्य
स्त्वात्रिः। मधुपर्कपात्रं भूमौ निधायैकदेशं हस्तगृहीत्वा भक्षयति विराजो दोहोसि। शुद्ध्यर्थं
मात्रमपुनरेकदेशं गृहीत्वा भक्षयति विराजो दोहमशीयु। शुद्ध्यर्थमाचम्य पुनरेकदेशं गृही
त्वा भक्षयति मयि दोहः पद्यायै विराजः। तृतीयप्राशनं सशेषमशेषं वा। अवशिष्टमुदुगुपावि
ष्टाय ब्राह्मणाय यकं देसु वा क्षिपेत्। शुद्ध्यर्थमाचम्य पूर्वनिवेदिताचमनीयेन सशेषमाचम्य

प्र

आ.प्र.

॥३॥

ति। अमृतापिनापिधानासि। शुध्यर्थमावम्यावशेषितेनावामति। सत्यं यशः श्रीमयि श्रीः श्रयतां
शुध्यर्थमावम्यपुनः कर्मागमावमनं कुर्यात्॥ गवित्रिनिवेदितायां। मातारुद्राणां दुहिता वसूनां०
मागामनागामधितिवसिष्ठ इति जपितो मुस्तृजतिवेदः। यज्ञमानो गंधपुष्पयज्ञो पवीतवस्त्रालंका
रादिभिः पूजयित्वा मधुपर्कगंधोजनमृत्विजे दद्यात्॥ एवं ब्रह्मादीनर्हयित्वा ध्वंस्तु तच्छास्त्रं याहयेत्॥
तत्रायं बोधायनमधुपर्कः॥ यज्ञमानः॥ आगारमध्ये एरका सने उदग्दशमहत्तवद्रुणं वा स आ
स्तीर्य तत्र प्राङ्मुखं दृष्टमृत्विजमुपवेश्य तस्यैवागारस्येशानादिशि प्राग्येषु दक्षिणैस्तु लापिधानस
हितं कास्यपात्रं वतुरः कूर्चं दक्षिणधुष्टतमापः पयश्च दध्नुः पात्रेषु वस्त्रयुगं कुंडलयुगं भो
जपात्रं सुगलं करणीयमुदकुं संशोक्षणी पात्रं उदपात्रं व्रीहिं वा न्वा इत्यासादयेत्॥ यस्यागोः
मधुपर्कार्थं पय आनीतं तां दक्षिणार्थं विन्यासं निधापयेत्॥ पवित्रं कृत्वा प्रोक्षणी पात्रमुत्तानी
कस्य प्रोक्ष्य तस्मिंस्तिरः पवित्रं मप आनीय त्रिरुत्तयान्यानि पात्राण्युत्तानी कस्य त्रिः प्रोक्ष्य का
स्यपात्रं कूर्चं स्थापयित्वा तस्मिंस्तिरः पवित्रं मध्वानीय दध्ना नयति अनंतरं दध्ना तमानीय पय आ
नयति ततो पानीय वर्षयसाते जोमयेनापि धाय कूर्चमृत्विजे प्रयच्छति कूर्च इति॥ सत्विक्पुरु

॥३॥

व इत्युक्ता प्रतिगृह्य प्रस्थिष्ट द्विणं परिभ्राम्य तमासनस्याधस्तात्प्रत्यं पुनस्तादुपगृहति॥ रा
ष्ट्रभृदस्यावार्थासंदीमात्वथोषमिति यज्ञमानः उदपात्रे पानीय कूर्चं भ्यामधस्तादुपरि
ष्टात्रं परिगृह्य पाद्या आप इति प्राह॥ सत्विक्ता अभिमंत्रयते आपः पादावने जनीद्विषतं ना
शयंतु मे। अस्मिन्काले ब्रह्मवर्चस्य सानीति। ततो दक्षिणपादं पूर्वप्रसारयति ततो वामं स्त्रीप्रक्षा
लयति पुमान्निषिं वति विपरीतं वा॥ सत्विक् पादावने कुः पाणी संमृशति। मयि महो मयि
र्गो मयि यशः इति। अप उपस्थस्य आत्मानं नुरोमि मृशति मयी द्रियं वीर्यमिति। अपः स्मृशति।
यज्ञमानः पात्रांतरे पानीय व्रीहिं मयि वीर्यं संमिश्र्य कूर्चं भ्यामपरिगृह्या हृणीया आप इति प्रा
ह। सत्विक्ता अभिमृश्य ब्रूयात्॥ आमागम्यशसावर्चसा संमृज्य पयसातेजसात्। तं माश्रियं
प्रजानां कूर्चं धिपतिं पशूनामिति। यज्ञमानस्तासामेकदेशं सत्विगं जळावनयति। सत्विगानीय
मानमेकदेशं मुमंत्रयते विराजो देहो सिविराजो देहमशीय यज्ञमानस्ताः परावीनश्यमाना
अपो नुमंत्रयते। समुद्रं वः प्रहिणोम्यक्षिताः स्वां योनिमपि गच्छत। अछिद्रः प्रजया भूया समाप

सस्वेविमल्ययइति। पुनरपि पात्रांतरेप आनीय कूर्वाभ्यां परिगृह्योपस्तरणीया आपइति प्राह।
 अतिकृता आदाय अमृतोपस्तरणमस्तीति सकृन्मंत्रमुक्तात्रिः पिवेत् द्विः परिमृजेत्। आव
 मनं शेषं समापयेत्॥ यजमानः कूर्वाभ्यां मधुपर्कपात्रं परिगृह्य मधुपर्कइति प्राह। सत्वि
 क मनुमंत्रयते। त्रये विद्याये यशोसि यशसो यसेति ब्रह्मणो दीप्तिरसितं माप्रियं प्रज्ञानी कु
 र्वधिपतिं पशूनां इति। तमुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्णाति। देवस्य त्वा० प्रतिगृह्णामीति विधानं
 दूरीकृत्य तत्र यत्किंचिन्नृणांदि कमापतितमुं गुच्छेनोपकनिष्ठिकया वोपसंगृह्य नेत्रं स्यादिति
 निरस्यति नेष्टा विदुं कृता मिया ते घोरात नूस्तया तमा विशयो स्मान् नृष्टियं ववयं द्विष्म इति।
 अप उपस्थस्य सर्वाभिरंगुलीभिर्मिश्रीकृत्य प्राश्नाति। यन्मधुनो मधया परममन्नाद्यवी
 र्यं तेनाहं मधुनो मधयेन परमेष्णान्नाद्येन वीर्येण परमोन्नादो मधया सानीति। सकृदेव
 मंत्रमुक्तात्रिः प्राश्नाति प्राशितमनुवत्रिः पिवेति। शेषमात्मनः प्रियाय दद्यात्। यजमानः
 पात्रांतरेप आनीय कूर्वाभ्यां परिगृह्य विधानीया आपइति प्राह॥ सत्विक्ताः पिवेद मृता विधा

नमसीति। उदङ्मुखं पूर्ववदावम्य प्राङ्मुख उपविशेत्। यजमानः कृतांजलिं गौरिति दर्शयति।
 ऋत्विगौ रस्युपहतपाशानं उदममवोमुष्यवेति यजमानस्य पृष्ठं तन्नाम गृह्णाति तां मुस्त
 द्यं ननु मंत्रयते गौर्धेनुर्मया माता रुद्राणां॥ धिष्टं पिवेत् रुद्रकं तृणान्यत्वेमुस्तुजेति। यजमा
 नः पिष्टान्नं सिद्धं भूतमिति प्राह। सत्विस्सुभूतमित्युक्त्वा तदनुमंत्रयते भूतं साविराट् तन्मा
 धोयितस्येते शीय तन्म ऊर्जं धाओ कल्पयतेति। ततश्चतुरो नाना गोत्रा ज्ञातृणां भोजयतेति ब्रू
 यात्। तेषु मुक्तवत्सु भोजनपात्रे अन्नमस्मा उपहारात्। सत्विक् प्राश्नाति विराडसि विराडन्नं
 विराड्विराजो मयि धेहीति। यजमानः॥ आवांता यत्विजे वस्त्रयुगं कुंडलयुगं दोष्प्रसृजो गलं
 करणानि वयथा स क्व वदद्यात्। बोधायन ब्रह्मादीनामयमेव मधुपर्कः॥ अथाग्न्याधाना
 यतनं॥ इष्टे देशे दीर्घवतुरस्त्रं समवतुरस्त्रं वा प्राग्दक्षिणद्वारद्वययुक्तं अंगारं परिकल्पयत
 न्मध्ये गार्हपत्यस्या यतनं॥ पदं पंचदशांगुलं द्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रमः॥ एकपदो पीतिके विदुः॥
 द्वादशांगुलः शदशः बतुर्विंशत्यंगुलो रत्निः। गार्हपत्यमध्यादारभ्य द्वादशप्रक्रमे द्वादशपदं त्रा

आ.प्र.

५ तीते

कमाष्टके पदाष्टे वा आहवनीयमथः। एषामन्यतमायामारज्जुं पंचधाषोढा वा संभुऽयमष्टसं
प्रमंवा भागमागंतुकं संयोज्योभयतः पाशांकत्वा पुनः पंचधा संभुऽयमपरस्मादंता क्वा गद
यो निते लक्षणं क्त्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यशंकोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणं गृहीत्वा दक्षिणांक
षु लक्षणे शंकुं निहन्यात्। एवमुत्तरत आर्जवार्थं दक्षिणांशं कोरुद ग्वा दशतिलाधिकां गुल
द्वयशंकुं निहन्यात्॥ दक्षिणाग्नेर्मध्यः पंचदशांगुलारज्जुमुभयतः पाशांकत्वा एकं पाशं दक्षि
णाग्निमध्यशंको प्रतिमुच्य तया तरे वा मंडलं परिलिखेत्॥ मंडलस्यांतरं रेखायां मध्यशंको
रंजसान्यशंकुं निहन्यतस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य मंडलांतरं पूर्ववत्परिलिख्य मंडलयोः संसर्गप्रदेशो
नियम्योत्तरं वा भर्तुमुत्तरेत्। अवशिष्टं दक्षिणाग्नेरायतनं भवति। पंचधा भ्यस्तारज्जुं विप
र्यस्य लक्षणे गृहीत्वोत्तरत आर्जव लक्षणे शंकुं निहन्यात् स उत्तरः। एवं दक्षिणातस्तद्व
त्तायतनं॥ गार्हपत्यमध्यशंको भुभयतः पाशां सार्द्धं यो ह्सांगुलायामारज्जुं प्रतिमुच्य तया
मंडलं परिलिखेत्॥ तद्गार्हपत्यस्यायतनं आहवनीयमध्यशंकोः पश्चात्पुरस्ताच्चानुपश्य

कत्वा

प्रादेशमात्रेशंकुं निहन्यात्। अरन्निहयायामारज्जुं उभयतः पाशांकत्वा अन्यतरस्मात् पाशादार
भ्यद्वादशांगुलेश्च दशांगुले बलक्षणं क्त्वा हवनीयपूर्वापरशंकोः पाशौ निधाय द्वितीये लक्षणे
गृहीत्वा दक्षिणांकत्वा प्रथमे लक्षणे शंकुं निहन्यात्। एवमुत्तरतः। रज्जुं व्यत्यस्येवं दक्षिणात उत्त
रतश्चतुरस्त्रमाहवनीयस्यायतनं। आहवनीयस्यापरस्मात् शंकोः षण्णवत्यंगुलेशंकुः। तस्मै ब्रमा
हवनीयवस्त्रं तुरस्त्रं विधाय षण्णवत्यंगुलं मिहितशंको दक्षिणात उत्तरतश्च द्वात्रिंशदंगुलेशंकुं तत्रो
णी आहवनीयस्यापरस्मात् शंकोः दक्षिणात उत्तरतश्च चतुर्विंशत्यंगुलेशंकुं तावत्सौ दक्षिणाशौ
पयसांतराळः रज्जुं द्विगुणमुभयतः पाशां मध्ये सलक्षणं क्त्वा दक्षिणाशौ पयसांतराळः पाशौ प्रति
मुच्य लक्षणेन दक्षिणांकत्वा लक्षणे शंकुं निहन्यात्। उभोपाशौ समस्य लक्षणांशं को प्रतिमुच्य
मध्यलक्षणेन दक्षिणाशौ शंको रारभ्या दक्षिणां सशंकुं परिलिखेत्। एवमुत्तरं पाशं परिलिखे
त्। एवं पूर्वमपस्तवाम्बस्वप्रमाणं द्विगुणं रज्जुं परिलिखेत् तत्संनमनं। यदित्वत्पीयसी भूमिस्तदा
षण्णवत्यंगुलं मिहितशंको दक्षिणात उत्तरयो रंजसाहजद्वयेन मत्स्यावुत्पाद्यत राजर्वेनोभयतो द्वात्रि

षण्णवत्यंगुलं

॥६॥

शदंशुके शं कुविहन्त्या तेश्रोणी। एवमाहवनीयस्या परस्मात्तु को दक्षिणोत्तयोश्च तुर्विंशत्यंगुके शं कु
तावंसो यद्वा षण्णवसंगुलं रज्जुं द्वादशधा संभुज्य आगंतुं त्रयोदशचतुर्दशपंचदशेषु विज्ञायित्वा
द्वादशेषां विधाय त्रयोदशं शोयथा पुरस्ताद्भवति तथा षण्णवत्यंगुलं निहताहवनीया परशं
कोऽपार्श्वे प्रतिमुच्य त्रयोदशेन दक्षिणोत्तरयोराह्वयचतुर्दशेशं कुं निहन्त्या तेश्रोणी। पार्श्वे च त्र्य
स्य त्रयोदशेन दक्षिणोत्तरयोराह्वयपंचदशेशं कुं निहन्त्या तावंसो एवं वेदं विधाय सर्वतः संनम
येत्। दक्षिणश्रोण्यसंशं को रजसा दक्षिणतस्त्वांतरा कद्वादशं शो नेशं कुं निहत्य तयो रंगं तुं त्रयो
दशांशाधिकं मुभयतः पार्श्वं रज्जुं प्रतिमुच्य तथा दक्षिणपार्श्वे परिक्रिवेदेव सर्वतः। प्राकृताद्या
गुहाधिकां प्राकृतयोरेव प्रतिमुच्य परिक्रिवेदित्यपि कश्चित्। एतादृशं चोपमांसिकं विदिः।।
अनेव पक्षप। त्रिगुणसंपादनीया। भतेषां लक्षणां न्युच्यते। हस्त्याद्यहंससुरववायसपुष्पानाम
न्यतमाकारासेन वत्यः प्रादेशारतिवाहनामन्यतमायामास्त्वकस्थानसेन वत्यो वृक्षसक
दडाग्रप्रासेन। आचामाह दडाग्रवशिष्टाया माह्वया शोभन्निवतुः पचाणां गुलं बिलयुक्तं।

॥१॥

॥६॥

अवशिष्टाया अग्निहोत्रहवणीं सुहृपश्चुवाव सा होमहवनी दृषदाज्यगृहण्याद्याः। वाहुमा
त्रीषु तु प्रादेशमथो विलोये संपाद्या वशिष्टं दंडः कार्यः। सुवस्तरति मात्रो गुष्ठपर्वमात्रवत्
विलः॥ धृष्टिमेषाणो अरतिमात्रे वतुरंगुलं विस्तृतं समाये। उल्लखेलं प्रादेशारतिद्वारत्वा
न्यतमायामंतर्ध्वं विस्तारं तदायामत्रिगुणमुसलः॥ प्राश्नित्रहरणं प्रादेशमात्रं गोकणाकृतिव
तुरंगुलदंडं॥ स्फ्यः खड्गाकारश्चतुरंगुलं विस्तारो रतिमात्रः॥ चमसाः प्रादेशमात्राश्चतुरं
गुलदंडं अष्टांगुलं चतुस्त्रिविलाः॥ शम्याषट्त्रिंशदंगुलाष्टांगुलकुवा। इडापावसा रुपा च्याव
रतिमात्रे वतुरंगुलदंडा वशिष्टविले॥ गोदाहनचतुरंगुलदंडं। प्रादेशमात्रं अष्टांगुलं वतुल
विलं॥ पिधानमपिता दृशदंडरहितं॥ ध्रुवाग्निहोत्रवण्यो वै कंकत्यो॥ ऋग्वसा होमहवनी प्र
वरण्यः पालशयः॥ उपमृष्टपदाग्रमुहण्या वा श्वथो। स्फ्यशम्या सुवमाशि त्रमुलो विखा
दिराणि॥ इतराण्यहोमार्थानि वारणानि॥ सौमिकाश्चमसा नैययो धाओ दुंबरावा॥ सौमि
कग्रहदधिधर्मधानी प्रवर्ग्य पात्राण्यो दुंबराणि॥ अन्यानि कर्म विशेषानि यतानि तुरूजकर
णैव ध्येते॥ अरण्यो आधानकाले यथाशुक्लं भवतस्तथा रवे सेवसं

॥१॥

आ.प्र.

१७१॥

पादनीये ॥ तत्रार्चविधिः ॥ आधानात्पूर्वशरदिहेमंतेवापूर्वस्मिन्दिने कृतमंगलः पुण्याहं वा यदि
लोप्यमाह हिः प्राचीमुदीची वादिशमुपनिः कृत्य यत्र कुत्रचिद्विद्वत्प्रवराहो नातिज्वरो भवत्यु
क्षः शमीगर्भावा विद्यते तत्र गत्वा वतुरगुलोत्सेधे द्वादशागुलविस्तारे षोडशागुलायामेव
पि वा सर्वतः प्रादेशमाच्यो वतुरगुलोत्सेधे अथरात्रराणी आहरेत् ॥ अरण्यो रुत्रराधरभावा
विदारितवृक्षस्कंधो तत्राधरभागनिबंधनः ॥ अविदारिते यथेच्छं ॥ उत्तराराण्याः पत्युभागात्प्रज
ननशंकुं कुर्यात् ॥ उत्तरारण्यवसाने अथराण्या एव कुर्यात् ॥ ॥ अथाध्वर्यादयो जघनेन गा
हपत्यस्थानमुपविश्य जपन्ति ॥ इडादेव नुमहंत्विति ॥ अथाध्वर्युः स्फ्यमादाय वज्रमानपत्नी
भ्यां सह वेद्यं कुर्यात् ॥ रावंतरेण प्रपद्ये विष्यति छन्यजमाने नान्वा रध्या गार्हपत्यस्यायतनमुद्वेति ॥
उद्वन्यमानसस्या अमेध्यमप्यपमानं यजमानस्य हंतुः ॥ शिवानः संतु प्रदिशश्च तस्त्रः श
त्रो माता पृथिवी तो कसा ता इति ॥ अथेन ददिरवोक्षति ॥ शनो देवी रभिर्यय आपो भवतु पो
तये ॥ शंयोरभिस्त्रवंतु न इति ॥ एवमन्वाहार्यपवनमाहवनीयं ॥ उदनादिविराजक्रमोप
स्थानांतं सर्वसहयाजमानं ॥ अंतर्वेद्यानुपूर्वीणस्थापितान्पार्थिवान्वा नस्य त्याश्च संभारा

१७१॥

केनेकैनेयजुषा संभरति ॥ वैश्वानरस्य रूपं ह्ये धियां परिस्त्रसा ॥ स्योनमाविशंतुनः इति सि
कताः ॥ यदि ददिवो यददः पृथिव्याः संजज्ञानोदसी संवभ्रवतुः ॥ कृषां कृल्लमवतुल्लमृषा
इहोभयो र्यजियमाणमिष्टाः ह्येषा ॥ ऊर्ताः कुर्वाणो यष्टि वीमचरो गुहाकारमाखुरूपं प्रतो
त्यो तत्तेन कृमिह संभरतः शतं जीवे मशरदः सर्वा राः इत्याखुत्करं ॥ ऊर्जं पृथिव्यारसमाभरतः
शतं जीवे मशरदः रेपुरुचीः ॥ वस्त्राभिरकुर्वितुं गुहासु श्रोत्रं तत्रैव विधिराभवामः इति वल्मीकव
पां ॥ प्रजापतिस्त्वृष्टानां प्रजानां हृद्योपहृत्स्ववित्तो अस्तु ॥ उपप्रतिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः स
दं गृह्ण्यारसमाभरति इति स्तुतः ॥ यस्य रूपं विभ्रदिमामुर्विदुहाप्रविष्टाः स्तरिस्थमथो ॥ तस्य
हं विहृतमाभरंतो कृबद्धारमस्या विधेम इति वराहविहृतः ॥ यस्य पश्य सरिरस्य मध्य उवमप
श्य ज्ञेगतः प्रतिष्ठा ॥ तत्पुंरस्यायतनाद्विज्ञातं पूर्णं पृथिव्याः प्रथनः हरामि ॥ इति पुंरपणं
याभिरदः हज्जगतः प्रतिष्ठा मुक्मिमां विभ्रजन्त्यभ्यभ्रं ॥ तानः शिवाः शर्कराः संतु सर्वाः ॥
इति शर्कराः ॥ अन्तेरेतश्चन्द्रः हिरण्यमद्वाः संभरतममृतं प्रजासु ॥ तत्संभरंतु ततो निधाया
तिप्रयच्छुदुरितितरेय ॥ इति त्रीणि राजता त्रीणि सोवर्णानि ॥ त्रिषड्शकलानि ॥ अथौरूपं

४९०

आ. प्र. त्वायदंश्चैतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निलाय। तन्नेन्यक्तमिह संमरंतः शतं जं विमशरदः सवीराः।
 इत्यश्वच्छ। ऊजोऽथिवा अथ्या चेतोसि वनस्य तेशतवत्तेशो विरोह। त्वेयावयमिषमूर्जं मरं
 ॥८॥ तोरायस्योषेणसमिषा मदेम॥ इत्योदुवरं॥ गायत्रिया द्वियमाणस्य यज्ञे पूर्णमपतत्तृतीय
 सोऽदोधि। सोयंपर्णः सोमपर्णी द्विजातस्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुथे। देवानां ब्रह्मवाहं
 वदतो यदुपाश्रुणोः सुश्रवा वै श्रुतोसि॥ ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसतः संभरः स्रदव रुंधीय
 साक्षात्॥ इति द्वाभ्यां पणं॥ ययातिस्तृप्त्या ग्रेहं तिमशमयत्प्रजापतिः॥ तामिमामप्रदाह यश
 मीः शांते हराम्यहं॥ इति शमी॥ यज्ञेस्तृप्त्ययतो विकंकृतं भा आर्चं ज्ञातवेदः॥ तया भासासं
 मित उरुनो लोकमनु प्रभाहि॥ इति विकंकृतं॥ यज्ञेतीतस्य हृदयमाच्छिदं ज्ञातवेदो मरुतो
 द्विस्तमयित्वा। एतत्तेतदशनेः संभरामि सात्मा अत्रे सहृदयो भवह॥ इत्यशानिहतं॥ विवि
 यादश्वच्छासंभृता वृहयः शरीरमपिसंस्कृता स्त॥ प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्ति स्त
 स्त्रिद्वि मिथुनाः प्रजात्ये॥ इति विवित्रियाश्च स मिथः॥ यज्ञे अग्रग्राजस्विनीत नरोषधी
 पुप्रविष्टातो तद्दसंभरामि॥ इति मुंजकुलाय॥ अश्वच्छादयवाहा द्विजाता मग्नेस्तनूय

पञ्चमः

॥८॥

यद्यनेन सर्वनादते

श्रियाः संभरामि। शांतयो निःशमी गर्भमग्रये प्रजनयितवै। योऽश्वच्छः शमी गर्भध्या रुरोह
 त्वेसवा। तंतं हरामि ब्रह्मणा यज्ञिषेः केतुभिः सह इति द्वाभ्यामरणीयकियैः केतुभिरितिसर्व
 ण्यविपात्राणि यजमाने आश्वलायनश्चेत्तपो अश्वच्छः० तं त्वाह० हेति द्वितीयो विमंजः। संभृता
 संभारान्मुनरविप्रत्येक संभरति। यं त्वा समभरज्जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तं। स सं
 भृतः सीदशिवः प्रजाभ्य उरुनो लोकमनु ने विविद्वान् इति। ततो मुंजकुलाय विवित्रियाश्च हि
 रण्यरजतशकलाणि व्यतिरिक्तां स्त्रेधा विभज्य निदध्यात्॥ अथ गोपितयत्तः॥ अथ युर्युः प्रा
 ण्मुरवस्यासीनस्य यजमानस्य दक्षिणगोदानप्रदेशे अर्ध्याग्निनीलिदमपि कृत्वा निनिधाय
 केशवपनादिनखैकं तनांतं करोति। वपेत्प्रवपे देवेन सवित्रा ब्रह्मणा सन्निहितो ह इति। यजमान मरुतो
 नउग्रदेशमभि मंत्रयते। यानिमइत रुध्रं लोमानि तानि मे स्वस्तये संतु इति। पत्न्या अपि मंत्र
 वज्रकेशव्यातिरिक्तो पदच्छादिवापनं। यजमान मुदं कुंभेनाभिर्बन्वा बयति। समा आपः शि
 विहरस्य दक्षिणतः पश्चिमोदरे

शनि

यजुः

वा. संतुष्टं प्रवहं दुमे। शुद्धः प्रसुजी नहि क दनिति। लक्ष्मी प्रती सापयति। स्नातो पत्नी यज
 मानौ प्रादेशंग। त्वाह तं रासः परिधाया लं कं यं जाते। अथा धस्यु र्यजमान मेक विंशत्यादर्भ वि
 त्तले स्नेधा विभक्तैः शिरोना भिं गुल्फा न पा रयित्वोद पान्नादा य पत्नी यजमानाभ्यां सुह
 नैर्ऋती दिशं गत्वा चतुष्पथे उदपात्रे आत्मानं वेक्षमाणं यजमानं पत्न्या मपि आत्मानं वेक्ष
 माणायां ब्रह्मणि दक्षिणत आसीने वा वयति। सिंहे मे म न्युष्यो प्रे मे तराम यो वृ के मे क्ष दध्वे
 मे घा सिधं त्वनि मे पिपासा राजह मे शनया भ्रम नि मे तं दिग्दे मे मे रिशः शय्य के मे द्री उभवे
 मे वे पधुः कु मे मे गरी गो वस्त्र मे प सं यी प्रिये मे मृ त्यु भर्तृ ये मे पाप्मा सयत्ने मे नि र्ऋ ति दुर्ऋ ति
 मे व्यु द्धिः परस्व सि मे समृ द्धिः स्व दु म धा ति र्ग व ये मृ त्वां ध्यं गौ रे मे वा धि र्य मक्षे मे शो को गो धा
 यां मे स्वे दो जरा यां मे हिमः कृष्ण भुक्तो मे भी रुता कश मे पापे ग ध उलू के मे च भ्यशः शो क मे
 व्या म कटे मे दुर्ऋ तिः शूल ले मे मं स्यो ल ले मे प्र ड्यो सु मे तल ले मे मृ त्वां ध्यं म आ यं को शो

मे गंधः कु मार्या मे लं कां रः सु करे मे क दधु भृ दार बुनि मे स्व मो क्ष ग रे मे दुः स्व प्रो वि द्य ति मे स्व य
 शो लो भा यां मे क्रे दः शल मे मे पा प्मा ल क्ष्मी स्त्री पु मे नृ त म जा सु मे क र्क शो वा ये म र्क या श दे
 मे स्त यं वि श्वे मे क र्म क र्म शं ज न्य वं धु नि मेऽज्ञा ने नै वा दे मे ब्र ह्म ह्म कु लिं गे मे श्व व थु रूल ले
 मे विला स उ दि नि मे व म तिः किं पु रु षे मे शो दी पि नि मे नि कृ प द स्ति नि मे कि ला सः शु नि मे
 दुरि प्रं स्ता क न्ये पु मं ले छो वि दे हे पु मे शी प दो म हा व र्णे पु मे ग्लो मं जे व सु मे त प्रा दुं दु भौ मे का शि
 के श्वा कु पु मे पि तं क लिं गे पु मे मे ध्या म श्व त र्था मे प्र जा स्ता पुः श्व ल्यां मे दु धा रि त्र मा र बु नि मे दं
 रोगो म क्षि का यां मे श्व भ्यशः शु के मे ह रि सा म य र्मे ज ल्या व र्णे मे ज रा वा पे मे पा प वा दो पु मे
 श्व मो व द्वा मे कि ल्वि म म पो हि पा प्म यु न र प ना शि ना भ वा म पा प्म सु क त स्य लो के पा प्म धे
 द्य वि द तो यो न पा प्म ज हा ति त मु त्वा प्र ज हि सो व य म न्य चा स्म त्रि वि श ताः सह स्त्रा क्षो म
 मे स्त्री यो नो दे हि स रि षा तु य मु दि षा स्त मु ज्जी म् अ ये ता अपो अं ज लि नो प सं हं ति सु मि
 चा कृ आप उ प ध यः सं खि ति। नै र्ऋ ती दि शं प्रति दि प ति। दु र्नि त्रा स स्म भू या सु यो स्मा

आ.प्र.

११०

देष्टव्यं वयं हि वा इति । पात्रं पश्याप उपस्थाने वेक्षमाणा यथागतं सर्वे प्रदक्षिणमावृ-
त्त्या गत्य हस्तपादाभ्यां लब्धवान् मनःकुर्वतः ॥ अथाध्वर्युः पत्रमानः सुवर्जन इत्येतमनुवाकं य-
जमानं वा वयन्नात्मानं पत्नीयज्ञमानं वा इति प्रत्युच्यते ॥ अथ यजमानः प्राचीनावीती-
गोपिहयज्ञं करिष्येति संकल्प्य लौकिकमग्निमन्वाहार्यपवने प्रणीयत्वं कथित्वा परिस्ती-
र्यपवित्रे कृत्वा उपस्थालीं स्क्रवं च सादयित्वा प्रोक्ष्याज्यं संस्कृत्यान्वाहार्यपवनस्थानं रतः सा-
दयति । बतुर उदकुंभानौ दुर्वरीं हवैर्दक्षिणतो गेः सकृदा छिन्नं बहिरिदं कोपवर्णं अंजना-
भ्यंजने पात्रांतराज्यं स्फ्यं दशाद्यतिरिक्तं सूत्रं प्रक्षालिते उत्सृज्य मुसले कृत्वा जिह्व-
र्षं वरुस्थालीं मेक्षणमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीमिति । एरकादीनां दक्षिणतो धिदेवनस्थानं क-
लोदया बोध्य एकोनपंचाशत्संख्याकानक्षान्बेभीतकाभिधाय दक्षिणतः पिंडनिर्वाप-
स्थाने स्फ्येन दक्षिणापवर्गीरेक्ष्वां करोति । अपहता असुरारक्षी सिपिशाचा ये क्षयंति
पृथिवीमनु । अन्यत्रैतौ गच्छंतु यत्रैते पां गतं मनः इति । अथेनामद्भिरवोक्षति ॥ उदीरता

॥ ११० ॥

मवर इत्यरास उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ॥ असुं युज्युरवका सतज्ञास्तेनो वंदु पितरो ह-
वेष्टिति । अथो लभुकमादत्ते । यथा दद्यानाः स्वधया वंदु निपि आनि रूपाण्यसुराश्चरति ॥
परापुरो निपुरो ये भरं सग्निष्टानस्मात्प्रणुनो लुयज्ञा इति । तेनो हतं देशमभितपति । अ-
ग्निः पाकः सुदिनानि कृण्वन्ति ते सुरा नुदता इरमोकसः पितृणां यवर्णं कृत्वा हभागानि
छंत इति । इन्मुकमग्निं समीपे पृथग्निः दद्यात् ॥ अस्मिन्नाज्यं विंदुं प्रश्नोतयति ततः उद-
नदेशे दक्षिणां ग्रं बहिस्तृणानि । सकृदा छिन्नं बहिरिदं मृदुस्थानं पितृभ्यस्त्वास्तृणा-
म्यहो अस्मिन्सीदंतु मे पितरः सोम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगेः सह । अथ बहि-
रुस्त उवाय प्रांजलिः प्रक्षोदक्षिणां मुखः पितृनो राहयति । उदीरता इह संतुनः सोम्याः
पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगेः सह । असुं गमाः सत्ययुजो वका स आनो हवं
पितरो द्यागमंतु । एह गच्छंतु पितरो हविष्यं अतवे । अस्मिन् यज्ञे बहिष्ठ्यानिषद्य मावीरः प्र-
मायुन कुरुति । इति बर्हिर्निधाय । पितृणां पुरस्तादक्षिणातो वा एरकोपवर्णं दक्षिणोत्तरे

५ = इत्येकः पक्षः। एतद्दः पितरः पात्राणि त्रिमंत्रं सकृदुच्चार्य चोपपिपानानि दद्यात्। एवं पिता
महप्रपितामहवोरपि अथवा त्रयोपपिपानान्येकस्मिन्

आ-प्र- निदधाति। आसनं शयनं वेमेतयोः सौम्यास आगताः। प्रियाजनो यनो भूत्वा शिवा भवतश्च
॥११॥ कुराः इति। एकोदकुं भार्येन तूष्णीं मार्जयति। अथेभ्यः प्राणान्याहारयति मधुपानं क्षीरपा
नं सक्तु पानमेषामन्यतमहा। सक्तु पानमद्भिः पयसा कृमिश्रितं सेवति। एकैकं पात्रं द्वये सं
भरणीयं। तत्र षट्सु द्वयोर्वीत्रितयं एकं वात्रीं क्षणेभ्यः अवशिष्टं त्रितयमेकं वा प्रत्येकं विधा
कृत्वा। एतद्दः पितरः पानमेतद्दः पितामहाः पानमेतद्दः प्रपितामहाः पानमिति न वक्तव्यं
एवं त्रिनार वा दद्यात्। पूर्वमार्जितशेषेणोदकुं भेन तूष्णीं मार्जयति। अथ सादितानक्षान् प्रित्वा अलारः
सा- पितापुत्रा पूर्वादि प्रादक्षिण्येन यथाज्ञेयमुपविशंति। अनुज्ञा बहवश्चैदुत्तरदेशे। तत्र द्वादशा
नेन विजयते- क्षान्पिताकर्षति एवं ज्येष्ठानुजौ तत्र यो विजयिनः सम संख्या कर्षणात्। अवशिष्टं त्रयोदश
कनीयानाकर्षति सपराजितो विषम संख्या कर्षणात्। अथ यदि द्वौ पुत्रौ स्यातां तदा पितान् त्रि
शत्यक्षान् द्विराहत्याहरेत्। अथैकः पुत्रस्तदा जायावतीया अत्रापि द्विरायामः पितापुत्रोद्वाद
शाक्षान् कर्षति त्रयोदशाक्षान् भार्येति सापराजिता। पुत्राभावे जायापती एवं प्रत्येकं द्विवारमाक
= पानकर्मणः पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च पुरस्तादेव वा = द

र्षतः। अत्रापि भार्येपराजिता भवति। कृतंकृतमिति मंत्रमुच्चार्य तोक्षा कर्षति कृतंकृतमिति प
राजितो जपेद्वा। द्यूतावसाने सर्वेषां जाप इत्यन्ये। एवं वारत्रयं कृत्वा द्यूतं न इत्युक्तोक्तिः।
यद्वापराजितावशिष्टेषु पुनः पुनर्द्यूतप्रसंगेनावशिष्टानामपि पराजयः पितैव विजयी। जित
मोदनं निर्वति पितृभ्यस्त्वा पितामहेभ्यस्त्वा प्रपितामहेभ्यस्त्वा ऋष्टमुपाकरोमीति सकृदेव
प्रोक्षति पितॄन् ऋष्टं प्रोक्षामि। निर्वपप्रोक्षणे तूष्णीं वा। कृत्वा जिन उल्हखलमुसले निधा
या अवहस सुफलीकृतां अक्षाल्य तं दलोदकं पात्रीं तरे निधाय न रुमा ज्यं वाधि श्रितो भयं प
ययोवा यन्नि कृत्य वरो रूपरिष्टात्प्रभूतमाऽयमान्नीयस्क वंदं व संमृज्य न रुमभिघार्योद्वा स्य
वपाहोमार्थं वरोरेकं पिंडमुदृत्य पंचस्कवाडुतीर्जुहोति। याः प्राचीः संपवंत्यापउत्तरतश्च
याः। अग्निर्विश्वस्य भूवनस्य च त्रिभिरंतरन्यं पितुर्दधे स्वधानमः स्वाहा। पित्र इदं। अंत
दधे पर्वतैरंतमद्याद्यथिया। दिवादिभिरनंतामिरुतिभिरंतरन्यं पितामहादधे स्वधानमः
स्वाहा। पितामहाय दं। अंतर्दधे क्रतुभिः सर्वैरहोरात्रैः संधिकैः। अर्धमासे अर्धमासे अर्धमासे

॥१२॥

सामाय

नी

तरन्यं प्रपितामहादधे स्वधानमः स्वाहा। प्रपितामहायेदं यन्मे माता प्रलुलोभवरत्ननु
वता। तन्मेरेतः पितावहमासुरण्योपपद्यता स्वधानमः स्वाहा। पित्रे इदं यदः कथादंगम
दहर्लोकात्रयश्रणयज्जातवेदास्तदो अहंपुनरावेशयाम्यरिष्टाः सर्वैरंगैः संभवंतु पितरः स्व
धानमः स्वाहा। पितृभ्य इदं० ततो वृषार्थं पिंडं त्रेधा विभज्य उपस्तरणामि धारणवर्जमौदुंब
र्याद्व्यानुहोति। सोमाय पितृमतो भुवि षोडशमाहविः। वाजिन्तिदं जुषस्वनः स्वजाह्व्यदेवे
भ्यः पितृभ्यः स्वधानमः स्वाहा। पितृमत इदं० अंगिरस्वते मृतये यमं पितृमतमाहुर्वे
वस्वते दमद्विनः स्वजाह्व्यदेवेभ्यः पितृभ्यः स्वधानमः स्वाहा। यमायांगिरस्वते पितृमत इ
दं० यदग्ने कथवाहनपितृभ्यश्च तावधः। प्रदेवेभ्यो वहह्व्यं पितृभ्यश्च स्वजाह्व्यदेवेभ्यः पि
तृभ्यः स्वधानमः स्वाहा। अग्नये कथवाहनायेदं। इति पिंडं त्रयं कुत्वा तृस्त्रीं दक्षमग्नौ निधाय
ततः पिंडां कुत्वा द्वितीयस्योदकुं स स्त्रीं देवतेषु त्रिषु स्थानेषु तृस्त्रीं मार्जयित्वा पिंडानुपस्ती
र्णमिधारित्वा ददाति। एतत्तैत्तामुकशर्मन्येवत्वा मनुयाः श्रमत्रान्वस्येष्वाते ततस्वधा

॥१२॥

वा

क्षितिर्वीवती पृथिवी तावती ते मात्रा तावती ते एतां मात्रां भूतां ददामि पृथिव्यामितमसि तायाय मासे
छा इति प्रथमं पिंडं दद्यात्। एतत्तैत्तामुकशर्मन्येवत्वा मनुयाः श्रमत्रान्वस्येष्वाते पिता
महस्वधा क्षितिर्वीवती पृथिवी तावती ते मात्रा तावती ते एतां मात्रां भूतां ददाम्यं ताक्षीं रिणमितम
सि पितामहाय मासे छा इति द्वितीयं पिंडं ददाति। एतत्तैत्तामुकशर्मन्येवत्वा मनुयाः
श्रमत्रान्वस्येष्वाते प्रपितामहस्वधा क्षितिर्वीवती पृथिवी तावती ते मात्रा तावती ते एतां मात्रां
भूतां ददामि दिव्यामितमसि प्रपितामहाय मासे छा इति तृतीयं पिंडं ददाति। द्वितीयस्योदकुं स स्त्रीं शेषेण
पूर्ववन्मार्जनं कुर्यात्। अत्र पितरो मया धर्मध्वमिति। तृतीयोदकुं स जलं तं दुलप्रक्षालनजले
नालोड्य भूमौ पिंडं समीपे प्रवाहयेत्। यानिरक्षां स्य सृग्भागानि ये वापितरो हरंतां विहरंतां पि
तृभ्यस्तु रुधिरस्यते। यिनः पतिता गर्भा अस्मृग्भाज उपासते। तेभ्यः स्वजास्वधानमस्तु पुणुवं
तुमदंतु वा। य आमायेव पक्वा येव दुष्टाः पतंति न स्तेभ्यः स्वजास्वधानमस्तु पुणुवंतु मदंतु वा।
ये कुमारायाः स्त्रियो ये विज्ञाताः पतंति न स्तेभ्यः स्वजास्वधानमस्तु पुणुवंतु मदंतु वेति। ततः

मे

आ.प्र.

॥१३॥

विं ड समीपमागत्यां जनं ददाति। आं जं तां पितर आं जं तां पितामहा आं जं तां प्रपितामहा इति। अ
भ्यं जनं ददाति। अभ्यं जं तां पितर अभ्यं जं तां पितामहा अभ्यं जं तां प्रपितामहा इति। अथ वा सां
सि ददाति। एतानिवः पितरो वा सां सि एतानिवः पितामहा वा सां सि एतानिवः प्रपितामहा वा
सां सि इति त्रीणि सूत्राणि कृत्वा ददाति। अथ षड्भिर्नमस्कारैर्विपर्ययसंमुपातिष्ठते। नमो वः
पितरोऽस्माय पितरो नमो वाय एतस्मिं लोके स्थयुष्याः स्ते नु ये स्मिन्लोके मां ते नु य एतस्मि
न्लोके स्थयु ये तेषां वसिष्ठो भूयास्त ये स्मिन्लोके हं तेषां वसिष्ठो भूया समिति। नमो वः पित
रः शुभ्राय पितरो न० नमो वः पितरोऽजीवाय पितरो नमो० नमो वः पितरः स्वधायै पितरो न
मो० नमो वः पितरो घोराय० नमो वः पितरो मन्यवे० अनुषङ्गोपातिष्ठते। अथ पुत्रं याचते। वीरं
मे पितरो दत्तपितृमानं ह्युष्माभिर्भूया सः सुप्रजसो मया यूयं भूयास्त। एवं पितामहा दत्त
प्रपितामहा दत्तेत्याद्यनुषंगः। अथैतान्यित्नु नु चापयति। उत्तिष्ठत पितरः प्रेतश्ररा यमस्य पं
थामनुयात पुराणं। दत्तादस्मात्सु इ विण्यन्वमदं प्रणो ब्रूता इगधां देवता सु इति। अथ

॥१३॥

तान

नान्यित्नु स्वस्थानं गमयन्मन्त्रसानुगच्छति। यंतु पितरो यथा लोकं मनसा जवेन। परेत पि
रः सोम्यागंभीरैः पथिभिः पूर्यैः। अथापितृन्सुविद्वत्तः अपीतयमेनये सधमादं मदं
ति इति। अथ पितृन्नुगतं मनस्ति सृष्टिर्भिराकूयति। मनोन्वाकुवामहे नाराशः सेन सो
मेनापितृणां वमन्मभिः। आन एतु मनः पुनः कृत्वेदं भायजीवसे। योक्त्रस्यैदृशो पुनर्नः
पितरो मनोददातुं देवो जनः। जीवं ब्रातः सवेमहि। अथ यजमानः स्वपरिहितं महत्तं वासा
गोपितयुजविदे ब्राह्मणा यद्वत्वा त्सरीत्या गाहं वासः परिधाया वम्यदक्षिणादिशंग
त्वा वतुयेनोदकुं भेन स्नायात्। यासु गंधारसावर्णा बलं वनिहिते उभे। ताम आपः शिवाः
संतु दुष्टं प्रवहंतु मे। या ऊर्जमभिर्पि वति देव प्रपितामही। ताम० मे। या सां निष्कृमणे स
र्वमिदं जायते जगत्। ताम० मे। या सामि मे त्रयो लोका स्तेजसा यशसा वृताः। ताम० मे।
याः प्राची रेवती र्मधुमती रापः स्ववन्ति शुक्ला ताम० मे। या दक्षिणा रेवती० मे। याः प्रती
ची रेव० मे। या उदीची रेवती० मे। या ऊर्ध्वारेव० मे। एवं मार्जनं कृत्वा एवं मय तं दपि वासः परि

आ.प्र. सज्यक्षोमं वा सः परिधाया वस्य प्राजापत्ययवीयज्ञोपवीत्यग्नेः समीपमुद्रुति । प्रजा०
 एणो । पूर्वपृथक्कृतमुल्लुक्कमणोक्षिपति । अमरुतो ह विषाजातवेदा अवाहुयानि सुरभीणि
 १४ कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्ष अजानन्ये पुनरथे हि देवान इति । ब्राह्मणेभ्यः पिंडा
 नोदनं वददाति । अथ यजमानो ध्रुव्यास्मिन्नेवाग्ने जयानभ्याता नानाष्टुष्टे तो मास्यहोमा
 श्रजुहोति । विजं वस्वाहा । विजायेदं । विजि श्रस्वाहा । विज्या इदं । आकृतं वस्वाहा । आकृता
 येदं । आकृति श्रस्वाहा । आकृत्या इदं । विजातं वस्वाहा । विजातायेदं । विज्ञानं वस्वाहा । विज्ञा
 नायेदं । मनश्च स्वाहा । मनस इदं । शकरी श्रस्वाहा । शकरीभ्य इदं । दर्शश्च स्वाहा । दर्शायेदं ।
 पूर्णमासश्च स्वाहा । पूर्णमासायेदं । बृहच्च स्वाहा । बृहत् इदं । रथं वस्वाहा । रथं तरायेदं ।
 प्रजापतिर्जया निंदाय दृष्टे प्रायच्छुभ्यः एतनाज्येषु । तस्मै विशः समनमत सर्वाः स उग्रः स
 हि हव्यो बभूव स्वाहा । प्रजापतय इदं ॥ इति जयादयः ॥ अग्निभूतानामधिपतिः समीक्त्व
 स्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्सत्रे स्यामाशिष्यां पुरोधायां मस्मिन्कर्मन्स्यादेव हृत्या स्वाहा ।

अग्नेभूतानामधिपतय इदं । इंद्रो ज्येष्ठानाम० । इंद्राय ज्येष्ठानामधिपतये० । यमः पृथिव्या
 अधिपतिः० । यमाय पृथिव्या अधिपतये० । वायुरंत रिक्षस्याधि० । वायवे तं रिक्षस्याधिप
 तय० । सूर्यादिवोधि० । सूर्यादिवोधिपतय इदं । चंद्रमानक्षत्राणामधि० । चंद्रमसेनक्षत्रा
 णामधिपतये० । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः० । बृहस्पतये ब्रह्मणोधिपतये० । मित्रः सत्या
 नामधिपतिः० । मित्राय सत्यानामधिपतये० । वरुणोपापमधिपतिः० । वरुणायापामधि
 पतय इ० । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः० । समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये० । अन्नः साम्रा
 ज्यानामधिपतिः० । अन्नाय साम्राज्यानामधिपतिने० । सोमः ओषधीना
 मधिपतिः० । सोमाय ओषधीनामधिपतये० । सविता प्रसवानामधिपतिः० । सवित्रे प्रसवा
 नामधिपतये० । रुद्रः पशूनामधिपतिः० । रुद्राय पशूनामधिपतये० । अप उपस्थ ॥
 त्वष्टा रूपाणामधि० । त्वष्टारूपाणामधिपतये० । विष्णुः पर्वतातामधिपतिः० । विष्णवे प
 र्वतातामधिपतये० । मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावत् ० । मरुद्गणानामधिपतिभ्यः० ।

आ.प्र.
महा
१५

अस्मिन्निष्पादि पूर्ववत्स्वितभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्यो वरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः३०

यजमानकर्तृत्वे ध्वर्युः प्रति होमं सप्तदशांते वा यजमानं वाचयेत् । पितरः पिता महाः परे वरे तता
स्तता इह मा वतेति । अथ युकर्तृत्वेन यजमानं वाचयेत् ॥ इत्यभ्यातानाः ॥ स्तता वा इति धात्रि गंध
र्वः स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातुताम्यः स्वाहा । अतः सह सत धाम्ने न ये गंधर्वा येदं । तस्योषधयोऽप्युरसः
जो नामता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातुताम्यः स्वाहा । ओषधीभ्योऽप्युरोभ्यः ऊर्ध्वं इदं । सुहितो विश्वस्मा
मास्यो गंधर्वः । स हिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वा येदं । तस्य मरीचयोऽप्युरसः आयुवो
नामता । पातुता । मरीचिभ्योऽप्युरोभ्यः आयुभ्यः इदं । सुषुम्णाः सूर्यरश्मिभ्यः इमा गंधर्वः । सु
षुम्णा यः सूर्यरश्मये वंदमसे गंधर्वा येदं । तस्य नक्षत्राण्यप्युरसो बिकुरयो नामता । पातुता
नक्षत्रेभ्योऽप्युरोभ्यो बिकुरिभ्यः इदं । भुज्युः सुपर्णा यज्ञो गंधर्वः । भुज्युः सुपर्णा यज्ञाय गंध
र्वा येदं । तस्य दक्षिणा अप्युरसस्तवानां नामता । पातुता । दक्षिणाभ्योऽप्युरोभ्यस्तवाभ्यः इदं । प्र
जापति विश्वकर्मा मनो गंधर्वः । प्रजापतये विश्वकर्माणे मनसे गंधर्वा येदं । तस्य अमीमान्
प्युरसो वदूयो नामता । पातुता । शक्तामेभ्योऽप्युरोभ्यो वदूभिः इदं । इषिरो विश्वव्यावाता

१५

गंधर्वः । इषिराय विश्वव्यावसे वाताय गंधर्वा येदं । तस्योषोऽप्युरसो मुहना नामता । पातुता । अ
थोषोऽप्युरोभ्यो मुहनाभ्यः इदं । भुवनस्य पतेयस्य त उपरि गृहा इह व । स नो रास्वाज्यानिः सुयस्योषः
सुवर्ग्यः संवसरीणाः स्वस्तिः स्वाहा । भुवनस्य पस्या इदं । परमेष्ठ्यधिपतिर्मुह्युर्गंधर्वः ।
परमेष्ठिनेधिपतये मृत्यवे गंधर्वा येदं । तस्य विश्वमप्युरसो भुवो नामता । पातुता । विश्वस्मा
अप्युरोभ्यो भ्यः इदं । सुसितिः सुसुतिर्भद्रकृत्युर्वीर्यज्ञेन्यो गंधर्वः । सुसितये सुभूतये भद्र
कृते सुवर्षते पत्न्याय गंधर्वा येदं । तस्य विद्यतोऽप्युरसो रुचो नामता । पातुता । विद्यतोऽप्युर
ोभ्यो रुच्यः इदं । इरेह तिरमृडयो मृत्युर्गंधर्वः स । इरेह तये मृडयाय मृत्यवे गंधर्वा येदं । तस्य
प्रजा अप्युरसो भीरुवो नामता । पातुता । प्रजाभ्योऽप्युरोभ्यो भीरुभ्यः इदं । नारुः रुपणका
शीकामो गंधर्वः स । नारवरुपणकाशिते कामाय गंधर्वा येदं । तस्याधयोऽप्युरसः शोचयंती
नामता । पातुता । अधिभ्योऽप्युरोभ्यः शोचयंतीभ्यः इदं । स नो भुवनस्य पतेयस्य त उपरि गृहा

१५

आ.प्र.

१६

इह न। उरु ब्रह्मणे सौक्ष्म्यं यमहि शर्मयच्छ स्वाहा । भुवनस्य पत्यो इदं ॥ इति राष्ट्रभृतः ॥ ॥
यद्देवादेव हेड न देवासश्च कृमावयं । आदित्यास्तस्मान्नामुं वतर्त्तस्य तेन मामुत स्वाहा ॥ देव
भ्य आदित्येभ्य इदं । देवा जीवन काम्या यद्वा नानु तमदिम । अग्निर्मातस्मादेन सा गार्हपत्यः प्र
मुं वतुडु । रितायानि वक्रमकरोतु मामनेन सः स्वाहा । अग्नये गार्हपत्यायेदं ॥ सतेन द्यावापृ
थिवी सतेन त्वः सरस्वति । अतान्नामुं वताः ह सो बदन्य कृतमारिम स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याः
सरस्वत्या इदं ॥ सजातशः सा दुतवाजा मिशः सा जुमायसः शः सा दुतवाकनीयसः । अना
ज्ञातं देवकृतं यदेन स्तस्मात्त्वमस्मान्ज्ञातवेदो मुमुग्धि स्वाहा । ज्ञातवेदस इदं ॥ यद्वा वीयन्मन
सा बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टी कृद्वाः शिभैर्यदनु तं वक्रमवयं । अग्निर्मातस्मादेन सा गार्हपत्यः प्र
गार्हपत्यायेदं ॥ यद्वा स्ताभ्यां वकर किल्बिषाण्यक्षाणां वक्षुमुपतिघ्नमानः । दूरेपश्यावराष्ट्र
भृच्चैतान्यस्मरसावनुदत्तामृणानि स्वाहा । दूरेपश्यावराष्ट्रभृद्भ्यामसरोभ्यामिदं ॥ अदीव्यं नृ

॥१६॥

णं यद्दं वकारयद्वादास्यं त्संजगाराजनेभ्यः ॥ अग्निः सः स्वाहा । अग्नये गार्हपत्यायेदं ॥ यन्म
यिमातामर्षे सस्येनश्चकारयत्पितुः । अग्निः येदं ॥ यदापिपेष मातां पितरं पुत्रः प्रमुदितो ध
यन् । अहिः सितो पितरो मया ततदग्ने अनृणा भवामि स्वाहा । अग्नये इदं ॥ यदं त रिक्षपृथि
वी मुत द्यायन्मातरं पितरं वाजिहिः सिम । अग्निः येदं ॥ यदाशे सानिश सा यत्पराश सा यदे
नश्चक्रमा नूतने यसुराणं । अग्निः येदं ॥ अतिक्रामामि दुरितं यदेनो जहामि रिप्रपरमे सधस्ते ।
यत्र याति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तमारोहामि सुकृतां नुलोकः स्वाहा । अग्नये इदं ॥ त्रिते देवा
अमृतं तदेन स्त्रित एतन्मनुष्येषु मामृजे । ततो मायदिकिं विदानशे ग्निर्मातस्मादेन सा गार्हपत्यः प्र
असुजाता याताता ओषधीभ्यः । अथोया अग्निजा अपस्तानः शुधतुः शुधनीः स्वाहा ॥
अथः शुधनीभ्य इदं । यदापो नक्तं दुरितवरमियद्वा दिवान् तनयसुराणं । हिरण्यवर्णास्ततः
उसुनीतन स्वाहा । अथो हिरण्यवर्णाभ्य इदं ॥ इमं मे स्वाहा । वरुणायेदं ॥ तत्स्वायामि वरु
णायेदं ॥ त्वनो अग्ने अग्नी वरुणाभ्यामिदं ॥ सत्वाज्ञो अग्ने अग्नी वरुणाभ्यामिदं ॥ तमग्ने

आ. प्र. १- एतेजयादिहोमा यजमानकर्तृका अध्वर्युकर्तृका वा भवन्ति. यदा अध्वर्युकर्तृकास्तदा न यजमानवाननं =
 अग्नये अयस इदं ॥ इत्यमात्यहोमाः ॥ ततो दर्शपूर्णमासवदंपती अभि यातां अथाधिवक्षस
 र्येतिलमाषत्रीहियवाः प्रियंगवोणवोगोधूमाः कुलिशावासेममा इति ग्राम्याः ॥ श्यामाकानी
 वाराजर्जिला गवीधुका गार्मुतवेणुयवाः कुरुविदाः सममा इत्यारण्याश्चेति समुच्चैः प्रक्षा
 लितं सर्वेष्वधमाऽप्युच्छालं संस्कृवां बर्हिर्वा सोदीथां कलानित्यादायवाससासंप्रकृन्ताः
 पेल्लीयत्रमाना अध्वर्युब्रह्माणो यदासूर्यकिरणभूमिमुत्काधिगतवृक्षाभवंति तदोपासनमव
 रीषात्तपनीयं वा मिप्रव्रजंति ॥ औपासनस्याधीधानपक्षे तदंधाविभज्याधर्माध्वर्युकर्मार्थमव
 शेष्टावशिष्टे सर्वाधानपक्षे सर्वस्मिन्वा श्रोत्रियागारादाहृतं वा त्रिदशसंयोजितं वा कपालाग्नौ
 वादीथां कलान्प्रक्षिप्य पविस्तीर्याऽयं संस्कृत्य तेन सह सर्वेष्वधमयधिश्रित्योभयप
 र्यन्निहत्वेत्यादिदयं संस्कृत्या अध्वर्युयजमानो वीजलावुपस्ती सर्वेष्वधमोथा मिधाय जुहोति ॥
 अग्नये सर्वेष्वधाय पुष्ट्यु प्रजननाय स्वाहा ॥ अग्नये सर्वेष्वधाय पुष्ट्यु प्रजननाय इदं ॥ ततो
 अध्वर्युस्तस्मिन्नेवाग्नौ त्रयानध्यातानां त्राष्ट्रभुज इति दुत्वा मास्यहोमा जुहोति ॥ अथ स्मवि
 = औपासनं वाग्नौ औपासनाग्नेः सर्वस्य वाधानमर्थस्य वेति पक्षद्वयं तत्र सर्वाधानपक्षे अष्टकादीनि गृह्योक्तानि =
 = लौकिकेनो कर्तव्यानि अधीधानपक्षे औपासनाग्निं दधाविभज्याधर्माधानपक्षे कृत्याऽवशिष्टे निभागे गा =
 = ह्यणि कर्माणि कर्तव्यानि ॥ तत्रापि सायं प्रातरोपासनहोमो वैकल्पिक इति यत्तत्रे =

वतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिधमाधाय पर्युक्ष्य प्राजापत्यां जुहोति ॥ प्रजापते रयीणां स्वाहा ॥ प्रजापतवदं
 अपरं वतुर्गृहीतं गृहीत्वा नुख्यां जुहोति ॥ अन्वग्निं ततो नः स्वाहा ॥ अग्नये जातवेदस इदं ॥ अ
 यैनानं गा नसते वा शरावे वा यजमानो गृह्णाति ॥ आयुषे वो गृह्णाति तेजसे वो गृह्णाति तपसे
 वो गृह्णाति वीर्याय वो गृह्णाति ब्रह्मवर्चसाय वो गृह्णाति इति ॥ अथैनानादायो निष्ठति ॥
 आयुर्मामा विशतुभृतिर्मा मा विशतु ब्रह्मवर्चसं मामा विशतु इति ॥ तानध्वर्यवे संप्रदायो ह
 यंति ॥ अन्वारध्वे यजमाने यथागतमागत्य गार्हपत्याय तेनैव पोषसमाधाय परियोजितर स्ती
 तः पात्राण्यासादयति ॥ आउच्छाली वरुच्छाली मेक्षणं वो ह्यरणपात्री प्रोक्षी स्क्रवं वनि णं
 र्वपणच्छाली आनडुहं वर्ममुसलोत्खले शूर्पवित्रियाश्च सन्निधास्ति स्वश्च ॥ अग्ने दीक्षि
 णतो ब्रह्मयजमाना वुपविशतः ॥ अध्वर्युः पवित्रं कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्योत्तानाति पात्राणि प्रा
 श्याग्नेः पश्चाच्छाली हितं वर्मनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य सपवित्रेण निर्वीपपात्रेण त
 स्पष्टष्टे ग्रीवायां वो वतुरः पात्राणि व्रीहीणां निर्वपति ॥ ब्रह्मणे जुष्टं निर्वपामीति तूह्यी वा ॥

आम्र.

१८

वि

प्रतिपात्रमंत्रावृत्तिः। अथनिरुक्तानभिमुशति। आकृत्येलाकायत्वासमभेदेति। व्रीहीः
पौनिरुथप्रोक्षति। ब्रह्मणेजुष्टं प्रोक्षामीतिहृष्टीवा। नमोभ्युक्ष्यनिरस्यति। कृत्वाजिने ततः
आनडुहवर्माणिबोल्खलंनिधायव्रीहीनोथमुसलेनावहत्यत्रिः फलीकृत्यत्रिः प्रक्षाल्य
निर्वीपपात्रेणस्थाल्यातिरः पवित्रं वत्वार्युदपात्राण्यानीयस्थालमग्रावधिश्चित्यतस्या
तिरः पवित्रं तंडुलानोष्ट्राज्यंनिरुथाधित्योभेयर्थमिकृत्यस्कृत्स्नवोसमृज्यवरुमभिधा
योदिवमुद्दासयति। अथैनमायतीगवकाले सत्विग्नयः परिकर्मणः प्राहुः श्रुतोब्रह्मोदन
इति। अध्वर्यादयः सर्वे महर्षिजः सहागम्योत्तरतोनुदिशमुपविशंति। यजमानः। उद्धरणा
पात्रामुपस्तीर्यब्रह्मोदनस्थालीमवालयन्निवतस्यामुद्दयोदनमध्येगर्तंकृत्वातस्मिन्
भूतमात्यमानीयमेक्षणेनोपहृत्यजहोति। प्रवेधसेकवयेमध्यायवबोवृंदाकृष्टभायव
लो। यतोभयमभयंतनोअस्त्ववेदेवान्यजेहेङ्गान्स्वाहा। ब्रह्मणइदं। अथेतानध्वर्यादिनु
त्तरतः परस्पराभिमुखमुपविष्टानानुपूर्वेणाबमथोद्धरणपात्राभिमिस्युशंकृषन्ति
= ब्रह्मादक्षिणतः समंत्रनिरसनो =
= पवेशनं च करोति ५ =

१८

वब्रह्मोदनंतेषां मध्यं प्रवेशयति। यजोमोपनमवितिहृष्टीवा। तमोदनं दृष्टव्यात्रेषु वतुर्धो कृ
त्वातेभ्यः दृष्टव्यं गुपोहति। तेमथ्याद्रासत्रयंप्राश्य यजमानं प्रशंसंति। राहुस्तेब्रह्मोदनइति
तेभ्यः सांडं वत्सतरंददाति। तेभुक्तावम्यतंप्रतिगृह्णंति। उत्तरत आसीनः कश्चिद्राहणः क्षमा
काषमश्नाति। तस्मै यजमानाय किंचिददाति। यजमानः पात्रामवशिष्टे आसिते प्रभृताय
शेषेति स्वस्वित्रियाश्वरुसमिधोभ्युक्ष्यादधाति। समिधाग्निं दुवस्यतघृतैर्बोधयताथि। आ
स्मिन्हव्याजुहोतनस्वाहा। अग्नयइदं। उपत्वाग्नेहविष्मतीर्घृतावीर्यतुह्यत। जुषस्वसमि
धोममस्वाहा। अग्नयइदं। तंत्वासमिदिरंगिराघृतेनवर्धयामसि। दृहोवायविरुक्त्वा
हा। अग्नयइदं। यजमानः समिस्वाहितास्वध्वर्यवेवत्सतरीददाति। अथास्मै यजमानाय ध्व
र्युरणीप्रयच्छन्ताहवाम्यमोभविष्यसि सः शाधियते सः शिष्यमिति। सपरिकर्मिणः
प्राहब्राह्मणानाशयताश्वं मोपायतसं भारान्निधतेति। अग्न्युसत्यनंतरं वाग्विसर्गः। अध्व

येरिस्ती प्रयुक्तं न्युजमानो जपति। मुही विरपत्नी सधने अतस्योर्वीवी एतं धरुणं रथीणां। अंतर्व
 तीज न्यं जातवेदः समध्वराणां जनयथः पुरोगा। आरोहतं दशतः शकरी मर्मर्त्तनाग्र आमुषा
 वर्वसा सह। यो ग्जीवत उज्जरा मुत्तराः समा दर्शमहं पूर्णमा संयजं यथा यजे इति। अरणी उर
 सिन्धेषयति। सखियवती स्त्री अग्निरेत सौ गर्भं दधायां ते वामहं ददे। तस्य संपदो रं बिभ्रथो
 वीरं जनयिष्यथः। ते मत्प्रातः प्रजानि श्रेष्ठे ते प्रजाते प्रजनयिष्यथः। प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसे
 न सुवर्गे लोके इति। अध्वर्युर्यजमानेनानृतपरित्यागं सत्या निवदन रूपं संकुल्येकारय
 ति मानुषात्कार्या रपा छिद्यं देवमेव कार्यं कारयति। जंयमानो जपति। इदमहमनृता सत्यमु
 पे मिमानुषा देवसु पे मि देवी वाचं यच्छामीति। परिकर्मिणस्तवाचं यमरात्रिजागरयत आस
 ते। यजमानः शक्ने स्ताः रात्रिमाग्निमुपसमिधे। शक्ने रग्निमिधान उभो लोको सने महं। १२॥
 उभयोर्लोकयो र्संध्याति मृत्युं तराम्यहमिति। अध्वर्युर्गार्हपत्यस्योत्तरतो बद्धेन कल्माषणा

जेना धास्यमानं यजमानं संख्यापयति। प्रजा अग्ने संवा सयाशा अपशुभिः सह। राष्ट्राण्यस्मा
 आधेहियान्या संत्ववितुः सवे इति। वाचं यमाद्येतदंतमपररात्रे धा। अरणी प्रदानाद्येतदंत
 मपररात्र इति केविह। अरणी प्रदानो पश्वेषवर्जं पूर्वरात्र इत्यन्ये। अथाध्वर्युरपररात्रे आ
 इत्ययजमानहस्ता दक्षिणेनोत्तरारणिं सवेनाधरारणिं गृहीत्वा निरुपति। जातवेदो भुवन
 स्थरे त इह सिंवतप सौ यज्ज निष्ठाते। अग्नि मभ्वत्तादधि हयुवाहः शमी गभी जूनयन्यो मयो
 भः। अयं ते योनिर्ऋतियो यतो जातो अरोचथाः। तज्जान नग्ने आसी हाथा नो वर्धयारयिमिति।
 यजमानस्य स्वशाकीयो मंत्रोऽपि अयं ते० आसी दाथा नो० यागि सः। समारोपणा लोकि की भू
 तं मैत्रि मुदस्य गार्हपत्यस्यायतनं शक्ने पिंडेन परिलेपयति। अपेतवी तवित्रं सर्पतातो ये नृस
 पुराणा यव नूतनाः। अदादिदं यमो वसानं दधिद्या अकन्ति मपितरो लोक मस्मे इति। एवम
 न्वाहाय पवना हवनीययोः। तल्ली वापरिलेपनं। अथ सपत्नी केन यजमानेन समिदाधानां त
 मचारब्धः संभाराणां तृतीयमादाय गार्हपत्यस्यायतने निवपति। यत्तदधिद्या अनामृतः संव
 भवत्वे सचा। तदग्नि रग्ने यददा तस्मिन्नाधीयतामयमिति। आधीयमानेषु संभारेषु यदा उष्ण
 एतं समुष्य गार्हपत्या यतना दक्षिणतो ब्रह्म यतः परिकर्मिण आसते - २

आ.प्र.
॥२०॥

यस्य तितदा जपति। यददं चंद्रमसिकुलं तदपी हेति। वंदमसि मनसा कलं ध्यायेत्। तान् संभारा
नग्नित्वेनावधारयति स्पृष्टा जपति वा। दिवस्त्वावीर्येण पृथिवीमहिम्ना। अंतरिक्षस्य पोषेण स
र्वपशुमादधे इति। तानि भ्रूयति। सर्वः सृजामि हृदयानि सः सृष्टमनो अस्तु वः। सः सृष्ट
प्राणो अस्तु वः। संयावः प्रियास्तनुवः संप्रिया हृदयानि वः। आत्मा वो अस्तु संप्रियः संप्रिया
स्तनुवो ममैति। तान् समीकरोति। कल्पेतां धावा पृथिवी कल्पेतामाप ओषधीः। कल्पेतामग्न
यः पृथग् मज्ज्येष्ठा य सव्रताः। ये नयः समनसो तस्य धावा पृथिवी वासंतिका वतु अभिकल्प
माना इदमिव देवा अभि संविशंति। संभाराणां द्वितीयभागमादाया न्वाहार्य पवनैर्निवपति।
यदंतरिक्षं सवा। तदा युसग्नये वस्यं। समीकरणात् पूर्ववत्। अतिशिष्टान् संभाराणां हवनी
ये निवपति। यद्विवो नामृतं सवा। तदा हित्याग्नये मये। समीकरणात् पूर्ववत्। अथ गोप्ता
रं परिकर्मिणं रक्षो ये समादिशति। परिकर्मिन् श्री नक्षस आह विहता अग्नयो मा कश्च ना
तरेण संवारीत्। इति। अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुः। दुत्यगार्हपत्यस्यायतनं उपरि संभा
रेषु पश्चात्कृत्वा जिने वा मुंजकुलाय निधाय तस्योपरि प्रागायतामुदगायतां वा धरारणिनि

॥२०॥

धाय तस्याः पश्चिमे देशे मंथनार्थमुत्तरारणिशंकुं निदधाति। विजिः सकृ॥ विजिमाऽयं। वाग्वे
दिः। आधीतं बर्हिः। केतो अग्निः। विज्ञातमग्निः। वाक्पतिर्होता। मन उपवक्ता। प्राणो हविः।
सामा अध्वर्युः। वाक्स्पते विधेनामन्। विधेम ते नाम। विधे स्वमस्माकनाम। वाक्स्पतिः सो
मं पिबतु। आस्मा सुनुम्या ध्यात्वा हेति। यजमाना दीन् ब्रूयान्मथतेति। यजमानः प्रथमो मथ
ति यजमान उत्तमः अग्न्युत्तमो अध्वर्यो विरंते ददामीति वो वं विस्मृतेत्। यजमानो अध्वर्युणा स
ह ज्ञातमग्निमुपतिष्ठते। अजीजनं नमृतं मर्त्या सोस्त्रमाणीतरणिवा इजमं। दशस्वसारे अयवः
समीचीः। पुमाः संज्ञातमभिसंस्तंतां। अग्निरुपरि नासिकाभ्यां वायुनिःकामति। प्रजापते
स्त्वा प्राणेनाभि प्राणिमि पूषः पोषेणमह्यं। दीर्घायुत्वाय शतं शतशो रदाय शतं शतशो आ
युषे वसं। त्रीन्वाले पुण्याय। प्राणत्वा मृत आदधामि। अन्नादमन्नाद्याय। गोप्ता रं गुप्ते इति।
अध्वर्युर्ज्ञातमग्निमायतने निदधदाह॥ ब्रह्मच्छदाः स्यनु ब्रूहि। इति। ब्रह्माग्निं हि कुर्यात्
याहती वा ब्रूयात्। अध्वर्युर्निहतमग्निं स्पृष्ट्वा जपति गार्हपत्यत्वेनावधारयति वा पश्चात् मंथ
नपक्षे प्रां वमुदगायतां दधाति वा। भर्भुवो घर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत्। छदिस्तो

आ.प्र.
२१
देवाणां
तपसि

कायतनयाययुक्त। भूराणां त्वावतपते ज्ञेनादधामि भार्गवो गायत्रेण छंदसेति भृगुणां। भृगु
वइत्युपक्रम्य अंगिरसां त्वाव० धाम्यांगिरसो गा० सत्यंगिरसां। भृगुवइत्यनुदुत्य० आदिषा
नां त्वावतपते ज्ञेना० धामिपां शशो गायत्रेण छंदसेति पराशराणां। एवमन्येषां गोत्राणां मदि
यथा गोत्रं काश्यपो गायत्रेण यादिनिर्दिशेत्। अग्नौ चरभागे सोवर्णे शकलं निधाति। स्वया
तनुवा संभवेति राजतं शकलं वषट्का यमस्वाय ब्राह्मणाय वायजमान एव प्रयच्छति। य
यज्ञमानो धर्युश्च गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अहं त्वदस्मि मदे सित्व मेतन्ममा सियोनिस्तु वयेनि
रस्मि। ममेव सन्वहं हव्या न्यजे पुत्र। पित्रे लोकं कृज्जातवेदः। सुगार्हपत्यो विदहन् नरातीरुष
सः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत्। अग्ने सपत्नीः अपबाधमानो रायस्योष्मिषमूर्जमस्मा सुधे
हीति। गार्हपत्यादेकदेशं गृहीत्वा न्वाहार्यपवनमादधाति। भृगुवो वातः प्राणस्तदयमग्निः
संप्रियः पशुभिर्भुवत्। स्वदितं तो कायतनयाय पितुं पय। अमीषां त्वेति यथर्षि छंदसेति॥
उत्तरो हिरण्यशल्कमुपास्यति। स्वयातनुवा संभवेति। राजतं पूर्ववत्प्रदायाग्निमुपतिष्ठते। ॥ २१ ॥
इमा उमा सुपतिष्ठतु राय आभिः प्रजाभिरिह संवसेय। इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसो

इह हिजातवेदः इति। अथापस्य मागत्य गार्हपत्ये आहवीयप्रणयनार्थं तथेधमादधाति।
यथा द्यौर्दिते सूर्ये आहवनीयः प्रणयनयोग्यो भवति। उपयमनं गार्हपत्यसमीपे स्थापयति।
अश्वं वा नडाहं वा जं वा किं वा क मंडलं वा गार्हपत्यस्य पुरस्तात्संनिधापयति। अथ प्रणयनी
यमिधमा मय्युद्धरणपात्रमुद्धरन्नाह। ब्रह्म-छंदस्यनुब्रूहीति। ब्रह्मा आहतिष्ठन् कृता
सुत्रिर्वीहि कृतं तमादीनामग्निं पात्रे निधायोपयमनेनोपयम्य जानुद्वयमुद्धरते। ओज
संवल्लयत्वोद्युक्ते वृषणे शुष्मायायुषे वषसे सपत्न्यत्वरसि वृत्रतयस्ते देवेषु महिमा सु
वर्गीयस्त आत्मा मय्युपविष्टः पुष्टिर्याते मनुष्ये पुष्टयेतयानो अग्ने जुषमाण एहि॥
दिवः पृथिव्याः पयंतं रिद्धां हातां त्वं भ्यो अथो मय्युपविष्टः ज्ञातवेदः संवभश्च
ततो नो अग्ने जुषमाण एहीति। गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं जेधो विभज्य प्रथमभागं
पयं न्ययत्ते यो यमाजं प्रभुः स मनुमंत्रयते। पयसि मंत्रादिशं प्रेक्षि विद्वान्
मेरुं पुरो मंत्रं विह। विश्वा आशादीनां नो विभाहूर्ज नो धेहि द्विपदे नुष्यदे इति।

आय-

॥२३॥

कुतं तेषां वक्षस्व हिरे दोदयन्वति स्वाहेति पाकाशं । तामनेन परिव आहुतं घृतेन सुक्तायवः सुष
मिधा समीधिर । सर्वावधान ओषधी भिरुक्षित उरुऽनयाः सि पाधि विवितिष्ठस्व स्वाहेति रामा
या । घृतपत्नी कं व सतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान सज्जते । इधानो अक्रो विदथेषु दी घृक्षु
वर्णा मुदु नो यः सते धियः स्वाहेति वैकं कती । एवमन्वाहार्य पवना हवनीययोः । संभार निवप
नादि सामिदाधानां तं यजमानान् चारभः । ततः प्रदक्षिणमावृत्य गार्हपत्यस्य पश्चात्तिष्ठ न्यजमा
नः सपत्नी कस्तनू निरुपतिष्ठते । येते अग्ने शिवेत नुवो विराट् स्वराट् ते मा विशतां ते मा जिनतां
येते अग्ने शिवेत नुवो सम्म्राट् मिभूश्च ते मा र्वेशः । तां येते अग्ने । वोधिभूश्च परिभूश्च ते । तां ये
वो प्रवी वप्रभतिष्ठते । तां यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्तामिस्त्वा दधे इति । एवमन्वाहार्य पवना हवनी
ययोः । एवं देव्यं मनसा ध्यायन् प्रत्यग्निघोरास्तनू रनुदिशति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः क्षुश्च त
स्त्वाव अस्तु क्काना इति च अशनया च पिपा सार्व सेदिश्चामतिश्च एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः ता
भिः पाप्मानं गच्छ यो स्मान् देष्टियं ववयं दिष्मः । अप उप स्पृश्य । स्निक् स्त्री हितिश्च स्नि हितिश्च उल्ला

॥२३॥

वशी ताव उयाव भीमाने स दाम्नी सेदिर निरा एता स्ते धा अग्ने घोराः । यः इति । यास्ते अग्ने घोरास्त
नुवस्ताभिः पाप्मानं गच्छ यो स्मान् देष्टियं ववयं दिष्म इत्येते नैव यजुषा वा घोरास्तनू रग्नि च यस्य
प्रत्येकमनुदिशति । अप उप स्पृश्य । जघनेन गार्हपत्यमेव तिष्ठन्निराजक्रमे रुपतिष्ठते । नर्यं प्रजं
मे गोपाय अमृतत्वाय जीवसे जातां जनिष्यमाणान् व अमृते सत्ये प्रतिष्ठितामिति गार्हपत्यं । अथ
वैपितुं मे गोपाय रसमन्ने निहायुषे अदध्या योशीतमनो । अविषन्तः पितुं कृणु इत्यन्वाहार्य प
वनं । शः स्य पशून् मे गोपाय दिप रोयेव तुष्यदः । अष्टाशफाश्च य इहाग्ने ये वै कशफा आशु गा
इत्याहवनीयः । सप्रथमं मां मे गोपाय ये व सभ्याः सभा सदः । तानिं द्रियावतः कुरु सर्वमायुरुपा
सतामिति सभ्यं । अहे बुधियु मत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयी विदा विदुः । क्रुवः सामानियजुः
विसाहिश्च रमृता सतामित्याव सथ्यं । एतदंतमनुक्त विशेषं सर्वं सह याजमानं । ततो ध्वयुः स्मा
नैव दाज्यं संस्कृत्य क्विबतु गृहीतं गृहीत्वा हवनीये समिधमाधायाहिः परिषिन्ध परिश्रिते
अपशिष्टिते वाशिन्नासीनो वा पूर्णाहुतिं जुहोति । सघृतेन घृतेन स्वाहा । सप्तवते ऋतय इदं ॥

ति-

आ. प्र.

॥२४॥

यजमानः पूर्णाहुतौवरं ददाति। अध्वर्युः पुनराहुतं संस्कृत्य तेनैव आज्येन स्कवेण कृष्णादेः सुकु
याह। यदेवायददीक्षमायुष्टे विद्यत इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्युष्टं त्वा यजमानेन वैश्वानराय
त्युपस्थाने समिदाधाने कृते वरेदन्ते ग्निसंस्कारकमग्निहोत्रहोममाज्येन कुर्याह। पूर्णाहुत्यग्नि
होत्रहोमयोर्विकल्पः समुच्चयो वा। जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य प्राणानायम्य तूष्णीं सायंप्रात
रग्निहोत्रहोत्रा मीतिसंकल्पं कृत्वोत्पत्तिक्रमेणाग्नीन्परिस्तीर्योत्तरेण गार्हपत्यं कूर्चं प्रक्षाल्य
ग्निहोत्रपात्राणि द्वाद्व्यं विसादयति। आज्यस्थालीं कूर्चं अग्निहोत्रहवणीमभिद्योतनं समिधं
कूर्चमिति। कूर्चं आज्यल्यमाज्यमानी यजघनेन गार्हपत्यमुपसाद्योत्तरीं क्रमेण परिषिंवाति।
सतं सत्यं त्वा सत्येन तेन परिषिंवामीति गार्हपत्यं। एवमन्वाहार्यपवना हवनीयो। गार्हपत्यादुदी
वोंगारान्निरुद्धाज्यमधिश्चित्वाभिद्योतनकुशेनाभिद्योतयति। अग्निस्तेते जोमाप्रतिधाक्षीदि ॥२४॥
ति। आज्ये देवर्भाग्रिप्रक्षिप्याभिमुशति। अमृतमसीति। पुनरभित्येद्योत्रिः पर्यग्निकरोति। अ
तश्चित् रक्षोतरिता अरातय इति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं। आज्यस्थालीमुदगुह्य स्यांगारान्

त्यद्यदक्षिणेन स्कवं समिधं वसव्येनाध्वग्निहोत्रहवणी युगपदादत्ते। देवस्य त्वा ददइति॥
गार्हपत्ये प्रतिभपति। प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अराततय इति। कूर्चं ग्निहोत्रहवणी निधाय
यजमानमामंत्रयते। ओमुन्नेयामीति। सप्रतिवक्ति। ओमुन्नेयति। अध्वर्युरग्निहोत्रहवण्या
स्कवेण वरुनयति। भरिडा। भुवइडा। सुवरिडा। भूर्भुवः सुवरिडेति प्रतिमंत्रमेवमेव द्वितीयं वतु
गृहीतं गृहीत्वा स्थाल्यां सुवंप्रत्यगग्रं निधाय स्कचिप्रागग्रं समिधं निधाय आज्यद्वयं संम
शति। सज्जैर्देवैः सायंप्रातर्यीवभिः सायंप्रातर्यीवाणो मादेवाः स्वस्ति संपारयंतु पशुभि
रिति। समिधा सहाग्निहोत्रहवणीमादायोपावहरणकूर्चमधः कृत्वानीयतत्कूर्चं त्यक्त्वा
जघनेन गार्हपत्यमुदगग्रे उपसादयेनी कूर्चं सादयति नमईशानाय प्रजाः पशवो मेवई
तामहं यजमानो मारिषति। दशहोतारं व्याख्यायोपावहरणी कूर्चं न सहादाय प्राणसं
मितमाहवनीयसकाशं गच्छति भूर्भुवः सुवरुर्वतरिक्षमन्विष्य पथाविततो देवयानः
येनायं नृषयः स्वर्गकामास्तेन गच्छामि परमेद्योमन्यथानहीये सकृताः सकाशादि

आ.प्र.

३५

ति। जघनेनाहवनीयं वेद्यां प्रागग्रे उपसादनीयकूर्चं सादयति नम ईशानाय प्रज्ञाः पशवो मे
वर्द्धतामहं यजमानो मा र्षिमिति। समिधमाहवनीयमध्याध्यातिरजताहरिणीत्वा
ग्निं सूर्यं ज्योतिषं वायुमतीं स्वयंस्विगीयलोकं यरात्रिमहरक्षितिमिष्टकामुपदधेमृत
प्राणैः पानेदधामि प्रज्ञापति स्वासादयत्विति। समिधं स्पृष्ट्वा जपति। तथा देवतयां गिर
स्वध्रुवासीद। तांश्च स्यसूददोहसः सोमं श्रीणंति पृथग्भयः। जन्मन् देवानां विशास्त्रिधारा
वनेदिवः इति। अप उपस्पृशति। विद्युदसि विद्यमेपापानं इति। समिध्यादीमाया मन्त्रि सूर्या
ध्यात्वा तूष्णीं प्रथमाहुतिं जुहोति। अग्निं सूर्याभ्यामिदं। स्तुवं सकृज्ज्वालोपरि प्राड्। ताहू
र्वे निधाय प्रदक्षिणामावृत्य गार्हपत्यं प्रतीक्षते। उपप्रेतसंगं च ध्वं माभागिनां भागं धेयं प्रा
मायि। सप्तपशूनां सुकृतां यत्र लोकास्तत्रे मयं यज्ञं यजमानं बधतेति। द्वितीया माहुतिं प्र
त्यावृज्ज्वलयास्कृत्वा पूर्वाहुतिमतिक्रम्य समिधः पूर्वभागे पूर्वाहुतेर्बहुतर इत्याहुतिं जुहोति।
प्रज्ञापतये स्वाहिति। प्रज्ञापतय इदं। स्कृत्वा मयैरुपरि त्रिनश्वानिवात्य कूर्चं निधाय अप उपस्पृ

३५

शति। वृष्टिरसि वृश्चमेपापानमिति। स्कृत्वा गयमारभ्य प्रत्यंगुलिना धोमुखेन पाणिना आबिल
मवमृज्य स्तुच उत्तरतः कूर्चेतादृशेनैव पाणिनापमार्ष्टि। ओषधीभ्यस्त्वोषधीर्जिन्वेति। प्रा
ञ्जुखेनोत्तानेन पाणिना स्कृत्वा बिलमारभ्याग्रमुन्मृज्य स्कृच उत्तरतः कूर्चेतादृशेनैव पा
णिनोन्मार्ष्टि। ओषधीभ्यस्त्वोषधीर्जिन्वेति। ओषधीभ्य इदं। प्राचीनावीती स्कृत्वा दक्षि
णतः प्रथममार्जनवत् कूर्चलेपमवमार्ष्टि। पितृभ्यस्त्वापितृजिन्वेति। पुनरपि तथैवावमार्ष्टि।
पितृभ्यस्त्वापितृजिन्वेति। यजमानः प्राचीनावीती पितृभ्य इदमिति ब्रूयात्। अप उपस्पृश्या
ध्वयुः स्तुद्रुतशेषं द्विः प्राश्नाति। प्रज्ञा ज्योतिरिति। आचम्येवं द्वितीयं। आचम्यास यमुद्रं
स्वआवृत्य स्कृत्वा तद्व्यहस्तेन त्वाभसयति। इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्व
स्तये। आत्मसनि प्रज्ञासनि पशुसन्धयसनि लोकसनि वृष्टिसनि अग्निः सूर्यः प्रज्ञां व
हुलां मे करोत्वन्नं पयोरितो अस्मा सुधत्तशयस्याषतिषमूर्जमस्मा सुदीधरस्वाहेति।
आवम्य स्कृचं निर्णिज्या हवनीयेनिः पृथ्वा द्विः पूरायित्वा हवनीयस्योत्तरतः किंचिन्निधाय

आ. प्र.

॥२७॥

अभिघार्योतिर्वेद्यासादयतीत्यादि। प्रधानानुमंत्रणे चतुर्णामन्नादः। इन्द्राद्यो रिंदुयावन्नादः।
 अदित्या अहं देवयज्यया ह सोमु चयमिति। अन्वाहायमासाद्या ग्या धेय दक्षिणा ददाति। प्रजा
 पतेर्भागोः सत्वितः अयं वओदनः अग्नीदिदं त उपवर्हणं ब्रह्म नयं तेश्व इति बहिः स्रमश्च होतरे
 षाते धेनुरिति धेनुं अध्वये षतेन दूनि ति गोमध्यो स्थित मन दूहं सत्वितः युष्माक मेतो मिथौ
 नौ गावौ वा सो गाश्चेति यथानिर्दिष्टं प्रतिगृह्णीध्वं। ते च सप्तदश कृत्वा पान्य प्रतिगृह्णीयुः। आ
 ग्नीध्रः देवस्य त्वेत्यादि ब्रह्मण ऊदनं ब्रह्मण उपवर्हणं ब्रह्मणे मिथुनौ गावौ सोमा यवासः रु
 द्राय गांते रमृतत्वमश्या। एवमध्वर्युः। उपवर्हणं स्थाने ब्रह्मणे न दूहं। सर्वत्र ब्रह्मण एवेति वा।
 देवस्य त्वेत्यनु द्रुत्य प्रत्येकमेव वा प्रतिग्रहः सर्वासां दक्षिणो नादाने क्रमेण एव मोदनव्यतिरि
 क्तो उपवर्हणवासः सहितास्तद्यातिरिक्ता वापं नभिः सप्तमिर्वी गोभिः सहिता द्वादश दक्षि
 णा भवन्ति। एतासां दक्षिणानामभावे द्वादश वासां सिताव तो मंथानोदनाने का गां वा दद्यात्।
 यथा इयं प्रतिग्रहः। तत आदित्यं च रुत्यु दृत्य वत्वार आर्षेयाः प्राश्नीयुः। यथा देवतमुद्धि
 तिवाचनं। ब्राह्मणतर्पणांत समानं। ततो यावज्जीवमग्नयो ज्ञस्वा स्युर्द्वादशाहवा। होमपूर्वाधा

॥२७॥

ने यदि द्वादशांतः पौर्णमास्यापत तितदान द्वादशां जस्वधारणं। सोमपूर्वे इष्टिपूर्वे वन द्वादशा हा
 जस्वधारणं किंतु पावमाने द्युते दक्षिणा ग्याश्च पदिका वु स्याथो यार्थाय गार्हपत्या नो प्र
 णयेत्। द्वादशा हा जस्वधारणपक्षे यावदजस्वधारणं व्रत चर्येति केचित्। सा चैवं नानृतं व
 देत्। नमृन्मयेन विवेत्। मां संलवणं तित्तु यतिरिक्तं केशीधान्यं दनाश्नीयात्। नस्त्रियमुपे
 यात्। भस्मधारादिना वासः पल्पूलनं न कुर्यात्। नश्च द्वायो छिष्टं दद्यात्। स्वयमेव पादो
 प्रक्षालयेत्। स्वयमेव समिध आहृत्याभ्यादध्यात्। अस्य गृहे नश्च ब्राह्मणो न वसेत्।
 अग्निहोत्र छेषणव्रत एव वा यजमानो भवे भक्तमेव पत्न्यश्नीत् इति ॥ अथाग्निहोत्र होमः
 अपराह्णे अस्तमयात्पूर्वमुदयात्पूर्वमुषसि आबम्य तीर्थेन प्रविश्य पश्चाद्दुदमुपविश्य
 गार्हपत्यं प्रज्वल्य तस्यां देक देशं दक्षिणा ग्यायतने सूर्याभिमुखो निदध्याति। षातं दक्षि
 णान्ग्यभिमुखः। अथ आहवनीयार्थं गार्हपत्या देक देशमुद्धरेत्। देवं वा देवेभ्यः श्रिया उद्ध
 रामीति। उद्धृतं प्राक् प्रणयति। उद्ध्रियमाण उद्धरणा मनोमायदविदान्य च विद्वांश्चकार।

अहायदेनः कृतमस्ति किं चित्सर्वस्मान्मोक्षतः प्राहितस्मादिति सायं। प्रातस्तस्मात्प्रायदेन
इति। प्रणीतमाहवनीयायतने आदित्याभिमुखो निदधाति। प्रातराहवनीयाभिमुखः। अमृ
ताङ्गुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ। तयानंतं काममहं जयामि प्रजाप
तिः प्रथमो यं जिगाद्याग्नावग्निः स्वाहेति। अस्तमयोदयानंतरमाहवीयादीशान्यामाचम्य
तीर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य प्राणा नासम्यतिथ्यादिसंकीर्त्या मुकद्रव्येण सा
यंप्रातरग्निहोमो करिष्ये तत्रेदानीं सायमग्निहोत्रं मंकरिष्ये इति सकल्य प्रातरिति प्रातः। हो
उद्धरणकाले होमकाले च पत्नी विहाराद्वहिरावस्यतीर्थेन प्रविश्य स्वायत्तन उपविशेत्
उद्धरणानंतरमाहोमस्तपनीयजमानौ व्रतचारिणौ उपवेशने यजमानस्यो कधारणा सोद
केन पाणिना दक्षिणाग्निं गार्हपत्यमाहवनीयं चेशान्यादि त्रिस्त्रिः परिसमुख पुनः पुनः
रुदकमादाय तथैव पर्युक्षति। रूतसत्याभ्यां त्वापर्युक्षामीति सायं। सत्यसताभ्यामिति
प्रातः। प्रतिपर्युक्षणं मंत्रः। गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तुं तच्च नित्याहवनीयात्

गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्योदगं गारानपो हेतुः। सुकृतकृतः स सुकृतं करिष्येति। तेषु हो
मद्रव्यमधि श्रयेदधि श्रितमध्यधि श्रितमधि श्रितं हिं इति। ज्वलता तृणेनाधि श्रितमव
ज्वलयति। अष्टिष्टेते जो माहावृत्तिः। तथैव तृणनिधाय पयो दोहनक्षालनोदकपूर्णं
वेणाधि श्रितं सिंचति। शान्तिरस्य मृतमसीति। तेनैव ज्वलता तृणेन त्रिः पर्यग्निकरोति। अं
तरितं रक्षोंतरिता अरातय इति सकृन्मंत्रेणोल्मुकं परित्यज्य स्तोकसंहितं कर्षन्निवागधः
श्रयति। दिवेत्वांतरिक्षात्वा पृथिव्यै त्वेति। ऊर्ध्वमध्ये पृथिव्यामिति त्रिस्त्रोमात्राः संपादयेत्।
अंगान् प्रलूहति। सुकृतकृतः सुकृतमकार्षेति। सुकृतं सुवो गार्हपत्ये प्रतिपत्ति। प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा असतयो निष्टं रक्षो निष्टं प्रा अरातय इति। अग्निहोत्रं स्थाप्या उत्तरतः सुवमासा
द्य सुवहस्त एव ३ मुनयानि तिस्रजयी तसा यमो मुनयामीति प्रातः। सुवस्तु स्थाप्यो
मध्ये स्थापयित्वा परेण वेदिपूर्वेण गार्हपत्यमुत्तरं दक्षिणाग्निं गत्वा हवनीयसमीपे दक्षि
णतः रुद्रं रुद्र उपविश्यो मुनयैत्यतिष्ठजेत्। सर्वत्र त्रिमात्रः प्रणवः। अग्नेणाहवनीयमेत्य

सुविहोमद्रव्यं र्णसुवेणवतुरुन्नयति भरि केत्येकं । भुवइकेति द्वितीयं स्वरिकेति तृतीयं ।
 वधइकेति चतुर्थं । स्थाली मभि मश्य सुवुक्ते रापरि सामिधनि धायससमिधं सुवुक्ते
 रेणहीत्वा गाहपत्यस्यो परिष्ठासमीपेनाहत्याहवनीयस्य पश्चात् प्राणासमितां कृत्वा कुशे
 बुसादयि वा दक्षिणं जान्वा च तां समिधमाहवनीयेभ्यादध्याह्न । रजतां वाग्निज्योतिषं
 प्रिमिष्ट कासु पदधेस्वाहेतिसायं हरिणीं वा सूर्यज्योतिषं महारिष्कासु पदधेस्वाहेति प्रातः ।
 अग्निज्योतिषं रात्रीं इकाया इदमिति सायं सूर्यज्योतिषं अह्नः इकाया इदमिति प्रातः स्मर्यः ।
 अग्नय इदं सूर्यायेदमिति वा । आहितां समिधं मनुमंत्रयते आधानमंत्रेण स्वाहाकारवि
 नाकृतेन तेन कृषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतया गिरि स्वश्च वासीरिति । विद्युदसि विद्यमेवा
 पाप्मानमग्नौ श्रद्धेत्यपउपसृष्टयदीप्तां समिधं गुळं तात्रैतथैवाभिजुहुयात् । भर्भुवः स्व
 रोमग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेतिसाधुं भर्भुवः स्वरो सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रा
 तः । अग्निज्योतिष इदमिति सायं सूर्यज्योतिष इदमिति प्रातः स्मर्यः । अग्नय इदं सूर्यायेदं

चतुर्थं तं प्रजापतिपदं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांस्तुका प्रजापतयइदं

मिति वा । सुवुक्तेषु निधाय गाहपत्यमवेक्षते । पशून्मेयतेति । आहुतिमनुमंत्रयते तां अ
 स्यस्तदोहसः सोमं श्रीणंति इत्ययः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिधारेन्वने दिव इति । सर्वस्या आ
 हुतेरुत्तरतस्तदधिकद्रव्यामसंस्तुतामुत्तरामाहुतिं जुहोति । तदधिकं स्तुत्यवशेषयन् प्रजा
 पतये स्वाहेति मनसो पोच्छाये देशतः कालतः सन्निहितो वयायेतामाहुतिं कलाक्षणे क्षमाणो
 नुमंत्रयते । भर्भुवः स्वः सुप्रज्ञाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुबोधः पोषैः । उपवाग्र इति अग्नि
 धेनि अग्निमीकृतिवाग्नेयी भिरुपचूनाभिः । अग्निहोत्रारं भादने सवसरं २ व अग्नयाय । वा
 तिसभिश्चोपतिष्ठेत स्तुचमाहवनीयेति रनुं कंयमय कृत्वा दक्षिणेनानुज्ञानेन पुष्करमवम
 ज्यलेपं कुशे निमाह । पशुभ्यस्त्विति । पशुभ्य इह । प्रातरुत्तानेन पुष्करं कुशमलेषु वपाणिना
 म्माह । (१) सवेषु तथैव । कुशमलां दक्षिणत उत्तानां गुळीः कृत्वा प्राचीनावीती स्वधा पितृभ्य इ
 ति अग्ने नोदकं तज्ज्ञापेह । पितृभ्य इह । मज्ञो परीती दक्षिरासि दृष्ट्वमेवापानमसुश्रद्धेत्यपउ
 पसृष्टयत् । चतुर्थं तं प्रजापतिपदं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांस्तुका प्रजापतयइदं

गाहपत्येजान्वायतुं सन्निधमाध्याग्नयेरुहपतये स्वाहेति प्रथमां स्तुवाङ्गतिं जुहोति प्रजाप
 तये स्वाहेति द्वितीयां । दक्षिणाग्नौ तथैव सन्निधमाध्याग्नये संवेशपतये स्वाहेति प्रथमां सर्व
 वा द्वितीयां । अग्नयेरुहपतये इह अग्नये संवेशपतये इह संसागः । गाहपत्याहुदक्षिणा अभयं वोभयं
 मे स्त्वमुक्तास्तु न्यहस्तो गृहीत्वा विहाराद्विभक्षयेत् । आयुषेत्वा प्राश्नामि इति प्रथमं । अचम्या
 नाद्या पत्वा प्राश्नामीति द्वितीयं । अचम्याभ्यामक्षुवात् वेद्युत्तरां सेविरुदकं निनयेत् । त
 र्देवजनेभ्यः स्वाहेति त्रिःस्तुवं कुशे प्राश्नात्या पराजितायां दिशि वतस्त्रउदकपूर्णः स्तुवो नि
 नयेत् कर्तुभ्यः स्वाहेत्येकां दिभ्यः स्वाहेति द्वितीयां सप्तजुष्टिभ्यः स्वाहेति तृतीयां इतरजने
 भ्यः स्वाहेति तृतीयां पंचमी कुशदेशे दक्षिणाममुत्तं जुहोम्यग्नये वेधो नराय स्वाहेति षष्ठी
 पश्चाद्गाहपत्यस्य प्राणममृतं जुहोम्यमृतमाणे जुहोमि स्वाहेति एतदंते वा गाहपत्ये दक्षिणा
 ग्न्योः सन्निधाधानो मोक्षमाहवनीये प्रताप्यात् वेदनिधाय यथा लिङ्गं त्यागः । आहवनीय
 स्य दक्षिणत उदज्जुखस्तिष्ठन्ति रत्नः सन्निधोभ्यादधाति दीदिहि स्वाहेति प्रथमां द्वितीय

तृतीयेदल्ली । एवं गाहपत्ये दीदाय स्वाहेति प्रथमां । दक्षिणाग्नौ दीदायेति प्रथमां । द्वे पूर्ववत् । यथा
 लिङ्गं त्यागः । परिसमूहेन पर्युक्षणे पूर्ववत् । अर्चनं प्रदक्षिणाः उपस्थानं नमस्काराः समर्पणं कर्म
 णश्च । दधितुं दुलादिनां अधिश्चयणाभावान्नोदगं गारा न पोहति । अवस्वलनपर्याप्तिकरणा
 द्येव । ओदनपयोयवाग्वादीनां सर्वे । यदा त्वन्यो जुहोति तदा यज्ञमान ईशान्यामाचम्यापरेण वे
 दिमित्यादि स्वायतन उपविश्याति सर्जनं कुतानुमंत्रणायागार्चनादियथोक्तं कुर्यात् । पर्वणि
 यवाग्वापयसावास्वयं जुहुयात् सायंप्रातर्हीमयोरेकद्रव्यत्वमेककर्तृकत्वं च ॥ इत्याम्बला
 यनाग्निहोत्रहोमः ॥ २॥ अथान्वा रंभणीयेष्टिः ॥ ३॥ सापोर्णमास्यापोर्णमासेन समा
 नोपवसथाकार्या । पूर्वघर्णीदीमुखं रात्रा बुदकशान्तिं प्रति सरवं ध्वं च कृत्वा श्वोभते स्ना
 नादिपंचकं कुर्यात् । पुण्याह अग्न्यादयः प्रियतां । याः पुरस्तादित्यादि स्वर्गकामोदरी पूर्ण
 मासाभ्यां यक्ष्य इति त्रिरुपां शुत्रिरुत्तैरुत्का दर्शपूर्णमासावा रय्यमानोन्वा रंभणीये
 द्यायक्ष्य इति तथैव संकल्प्य प्रतिवचनां तं अन्वा रंभणीयाया अग्नीषोमावाज्यभागो आ

आ.प्र.

३१

आवेष्टव एकादशकपालः पुरोडाशः सारस्वतश्रुः सरस्वतेष्टादशकपालः पुरोडाशः अग्न
येभगिनेष्टाकपालः पुरोडाशः देवा आज्यपाइत्यादि प्रधानमुपांशुपांशु एवमात्मकेनेत्यादि
सद्योयक्ष्यइतिदेवतासंकल्पं कृत्वा सान्धारं भणीये पौर्णमासेऽध्वर्युत्वामहं वृण इत्येवाध्व
र्षदीन्यथाकालं वृणुयात् । अध्वर्युरिडादेवदूरित्याद्यग्निद्वयं विहृत्योभयोस्तंत्रेणान्वाधा
नादिकुर्यात् । इध्मावर्हिः संस्तरणादिकुमन्वारं भणीया पूर्णमासे योः पृथक्पृथक् कुर्यात् ।
वर्हिषी संभृत्य । इंदुस्य वां बाहुभ्यां उर्वतरिक्षमन्वितां देवंगमेष्ठ इत्यूहोमं त्राहति कीपा
णिसंमर्थनात्सर्वं समार्त्तं वदाज्यं संस्कुर्यात् । सचैवं । गार्हपत्यस्योत्तरतो दक्षिणास्तीर्यतेषु
आज्यस्थालीं स्क्रुवं चैव स्क्रुवं च समिधं तथा । प्रोक्षणीमभिद्योतनकुशं यात्राण्येतानि
सादयेत् । इंदं न्यचि । पवित्रे कृत्वा प्रोक्षण्यातिरः पवित्रमप आनीय त्रिरुत्सूयताभिरुत्ता
नान्यन्यानि पात्राणि प्रोक्ष्याज्यस्थालीतिरः पवित्रमाज्यमानीय गार्हपत्ये उदगं गारान्यथ
कृत्य तेषां अमाधि श्रित्याभिद्योतनकुशेनावज्वाल्य तत्र दर्भाय द्वयं प्रोक्षितं प्रास्यते नैवज्वा

३१